

P O L S K A A K A D E M I A N A U K
I N S T Y T U T G E O G R A F I I

P R A C E G E O G R A F I C Z N E • N R 3

A L I C J A K R Z Y M O W S K A

F R A N C I S Z E K S Z W A R C E N B E R G - C Z E R N Y

P R O F E S O R G E O G R A F I I

U N I W E R S Y T E T U J A G I E L L O Ń S K I E G O

(1847 — 1917)

W A R S Z A W A 1 9 5 4

P A Ń S T W O W E W Y D A W N I C T W O N A U K O W E

P O L S K A A K A D E M I A N A U K

I N S T Y T U T G E O G R A F I I

*

P R A C E G E O G R A F I C Z N E

N R 3

Komitety redakcyjny

Przewodniczący: S. LESZCZYCKI

Członkowie: R. GALON, M. KLIMASZEWSKI, J. KOSTROWICKI, B. OLSZEWICZ, A. WRZOSEK

Sekretarz redakcji: L. KUBIATOWICZ

Rada redakcyjna

J. BARBAG, J. CZYŻEWSKI, K. DZIEWOŃSKI, R. GALON, M. KLIMASZEWSKI,
J. KONDRACKI, J. KOSTROWICKI, S. LESZCZYCKI, J. DYLIK, A. MALICKI,
B. OLSZEWICZ, J. WĄSOWICZ, M. KIEŁCZEWSKA-ZALESKA, A. ZIERHOFFER

Redaktor tomu

S. LESZCZYCKI

Sekretariat Redakcji: Instytut Geografii PAN, Warszawa, ul. Krakowskie Przedmieście 30

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ
№ 3

АЛИЦЬЯ КРЖИМОВСКА
ФРАНТИШЕК ШВАРЦЕНБЕРГ-ЧЕРНЫ
ПРОФЕССОР ГЕОГРАФИИ ЯГЕЛЛОНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(1847—1917)

★

ВАРШАВА 1954

GEOGRAPHICAL TRANSACTIONS
No 3

ALICE KRZYMOWSKA
SZWARCENBERG-CZERNY
PROFESSOR OF CRACOW UNIVERSITY
(1847—1917)

WARSZAWA 1954

SPIS TREŚCI

Przedmowa	7
Wstęp	15
Stosunki społeczno-polityczne Galicji	15
Środowisko krakowskie	17
Biografia	19
Środowisko społeczne, studia	19
Działalność pedagogiczna	23
Działalność naukowa	26
Przegląd dorobku naukowego	31
Zakończenie	55
Bibliografia prac Franciszka Szwarzenberg-Czernego	57
Źródła	59
PE3IOME	62
Summary	66

PRZEDMOWA

W okresie prac przygotowawczych do I Kongresu Nauki Polskiej wysunięto słuszny postulat nawiązania do postępowych nurtów geografii polskiej, a także potrzebę poddania marksistowskiej ocenie dotychczasowego jej dorobku.

Opracowywanie referatu kongresowego na temat rozwoju geografii polskiej jaskrawo ujawniło, że nie można dać rzetelnej i głębokiej oceny geografii polskiej, ponieważ nie została dokonana żadna poważniejsza analiza jej dotychczasowego dorobku, a zwłaszcza dorobku z okresu międzywojennego. Toteż dotychczasowe opracowania okazały się niewystarczające. Wśród nich można wymienić przykładowo: J. K. Plebański [1] „Geografia w szkole i literaturze polskiej“, S. Pawłowski i E. Romer [2] „Geografia i podróżnictwo“, B. Olszewicz [3] „Polska kartografia wojskowa“, F. Bujak [4] „Studia geograficzno-historyczne“, B. Olszewicz [5, 6, 7] Kartografia polska od XV do XVIII wieku, R. Galon [8] „Die Geographie in Polen, ihre Fortschritte und Ziele“, S. Nowakowski [9] „Geografia jako nauka“. Z innych opracowań wykorzystano prace S. Pawłowskiego [10], J. Smoleńskiego [11], S. Nowakowskiego [12], omawiające rozwój geografii polskiej w latach 1875—1925 oraz kilka artykułów E. Romera [13], L. Sawickiego [14—15], S. Pawłowskiego [16—18], J. Smoleńskiego [19—22], A. Sujkowskiego [23] i innych podające aktualny stan potrzeb lub kierunki rozwoju geografii w Polsce międzywojennej.

Należy dodać, że w okresie międzywojennym ukazało się ponadto kilka opracowań monograficznych, poświęconych dorobkowi naukowemu niektórych polskich geografów. O Wincentym Polu pisała S. Niemcówna [24—26]; o Wacławie Nałkowskim — S. Lencewicz [27] i K. Bzowski [28]; o Ludomirze Sawickim — J. Smoleński [30], A. Zierhofer [31] i S. Niemcówna [32]; o Eugeniuszu Romerze — J. Smoleński [33], F. Uhorcza [34]; o Stanisławie Nowakowskim — F. Barciński [35], W. Deszczka [36]. Z dawniejszych geografów można wymienić: Macieja z Miechowa opracował S. Wojciechow-

ski [37]; Jana Długosza — J. Kornaus [38]; Jana Śniadeckiego i Michała Hubego — W. Nałkowski [39, 40], Hugona Kołłątaja — W. Nałkowski [41], J. Gertlerówna [42] i J. Męcarska [43], Stanisława Staszica — R. Danyszówna [44].

Po wojnie ukazało się kilkanaście nekrologów poświęconych tym geografom, którzy zginęli w czasie drugiej wojny światowej [45]. Z nich niektóre omawiają dość szczegółowo dorobek geograficzny nieżyjących.

Mamy zatem stosunkowo dużą ilość rozpraw i artykułów, niestety, są one mało krytyczne i nie dają należytego obrazu dróg, po których szedł w Polsce rozwój geografii, przedstawiają stan geografii na ogół od strony formalnej, prawie w sposób bezkrytyczny i podkreślają jedynie stronę dodatnią, często w sposób komplementarny i personalny w stosunku do niektórych prac, kierunków lub osób.

Toteż referat Podsekcji Geografii przygotowany na I Kongres Nauki Polskiej dał tylko próbę ogólnej oceny geografii [46]. Ocena rozwoju geografii polskiej wymaga dalszej, dogłębnej i wnikliwej analizy, aby wykazać, jakie tkwią w geografii polskiej pierwiastki postępowe i narodowe, a jakie reakcyjne, nacjonalistyczne, kosmopolityczne i w nawiązaniu do postępowych i twórczych nurtów geografii zbudować polską geografę na trwałych marksistowskich fundamentach. W tym celu nieodzowna jest marksistowska ocena geografii polskiej okresów minionych. Mogąc jedynie w bardzo ograniczonym stopniu korzystać z gotowych rozpraw, postanowiono opracować na nowo rozwój geografii polskiej, oceniając jej dzieła oraz jej przedstawicieli z pozycji marksistowskiej. Prace zostały podzielone między dwa ośrodki geograficzne, wrocławski i warszawski. Ośrodek wrocławski pod kierunkiem prof. dr B. Olszewicza podjął opracowanie geografii polskiej od jej początków aż do połowy XIX w., ośrodek zaś warszawski pod moim kierunkiem podjął się opracowania nowszych dzieł geografii polskiej od drugiej połowy XIX w., tj. mniej więcej od okresu działalności Wincentego Pola, pierwszego profesora na katedrze geografii na Uniwersytecie w Krakowie.

Opracowanie rozwoju geografii polskiej od drugiej połowy XIX w. nie jest łatwe, ponieważ z jednej strony brak jest krytycznych, wyczerpujących analiz dorobku poszczególnych geografów, lub ich dzieł, z drugiej zaś brak jest doświadczeń w marksistowskim ujmowaniu tych zagadnień. Dlatego w pierwszej fazie opracowywania historii geografii polskiej postanowiono przedstawiać albo dorobek geograficzny poszczególnych geografów, albo zestawiać i naświetlać poglądy szeregu wybitniejszych geografów na pewne zasadnicze zagadnienia, zwłaszcza metodologiczne. Ponieważ dokonanie krytycznej oceny dorobku nawet jednego geografa nie jest rzeczą łatwą, na początek wybrano geografów, którzy odegrali mniejszą rolę w rozwoju geografii polskiej, jak Franciszek Szwarcenberg-

Czerny, Antoni Rehman, Władysław Gumpłowicz, Antoni Sukowski i inni. Dopiero po uzyskaniu doświadczeń i wypracowaniu właściwej, marksistowskiej metody oceny ośrodek warszawski przystąpi do opracowania dorobku naukowego najwybitniejszych przedstawicieli geografii polskiej*.

Tylko drogą głębokiej i wszechstronnej analizy rozwoju geografii polskiej można będzie dać właściwą ocenę przeszłości, a nawiązując do chlubnych postępowych jej tradycji zbudować nową marksistowską geografę w Polsce.

Ponieważ ocenie mają być poddani konkretni ludzie pracujący naukowo i żyjący w konkretnym środowisku społecznym, należy ich działalność i dorobek rozpatrywać na tle stosunków społeczno-gospodarczych danej epoki i kraju. Na tym szerszym tle zarysowuje się środowisko węższe, a więc dom rodzicielski, dalsza rodzina, bliższe otoczenie znajomych, kolegów i przyjaciół, przynależność klasowa, wpływy pewnych ugrupowań politycznych, wpływy poglądów religijnych itp. Biorąc to wszystko pod uwagę należy naszkicować możliwie pełny życiorys, w którym należy: uwypuklić rozwijanie się światopoglądu, scharakteryzować wpływy otoczenia bliższego i dalszego, skłonności do hołdowania takim lub innym poglądom filozoficznym, politycznym, społecznym, do bezkrytycznego ulegania wpływom zagranicy; naświetlić próby zasłaniania swego prawdziwego oblicza społeczno-politycznego frazesem o apolityczności nauki itp. Życiorys nie ma być tylko sumą dat i faktów z życia danego pracownika nauki, ale przede wszystkim analizą kształtowania się jego światopoglądu, który przecież wywiera decydujący wpływ na twórczość naukową. Zazwyczaj w życiu każdego pracownika naukowego dają się zauważyć pewne etapy, które w końcu doprowadzają go do szczytowych osiągnięć. Na uwagę więc zasługują próby uchwycenia tych etapów i ich właściwego naświetlenia. Oczywiście nie miejsce tu na podawanie bliższych szczegółów ani źródeł materiałowych, na jakich należy opierać zarys biograficzny.

W życiorysie należy wyodrębnić działalność naukową, pedagogiczną i społeczną danego pracownika. Przy omawianiu działalności pedagogicznej należy zwrócić uwagę na jego stosunek do uczniów i nawzajem, na ten

* Równocześnie podjęto pracę nad oceną poglądów polskich geografów na pewne zagadnienia metodologiczne, jak np. na rolę środowiska geograficznego w rozwoju społecznym (problem determinizmu geograficznego), na ocenę położenia geograficznego Polski, na zagadnienia geopolityczne, zagadnienia kolonializmu, na metody wdziałania regionów geograficznych, definicje, zakres i podział geografii ekonomicznej itp. Prace te mają dać przegląd kształtowania się pewnych kierunków nurtujących w poglądach polskich geografów na zasadnicze zagadnienia metodologiczne.

dencje do tworzenia „swojej szkoły“, na funkcje o charakterze organizacyjno-pedagogicznym oraz na rolę wychowawczą, w czym odzwierciedlają się ideały klasy społecznej, którą dany uczony reprezentował. Przy omawianiu działalności społecznej trzeba zwrócić uwagę na przynależność do organizacji społecznych i politycznych oraz zestawić jego pracę i osiągnięcia na tym odcinku, często wyrażające się w publikacjach nie mających nic wspólnego z geografiami. Charakterystyki społecznej działalności w żadnym wypadku pominąć nie można.

W działalności naukowej, obok szczegółowej oceny wydrukowanego dorobku naukowego, zwrócić należy również uwagę na: działalność organizacyjno-naukową, przynależność do towarzystw naukowych, prace terenowe; na wyprawy badawcze krajowe i zagraniczne, podróże o charakterze naukowym; na udział w kongresach oraz zjazdach międzynarodowych i krajowych itp. Interesujące może być ustosunkowanie się pozytywne lub negatywne danego uczonego do innych geografów, do całych grup lub „szkół“ geograficznych, do dorobku zagranicznego, co może wyrażać się w recenzjach, polemikach, krytykach, wystąpieniach na zjazdach, konferencjach itp.

Drugą część opracowania powinna stanowić bibliografia możliwie pełna, a więc zawierająca: wszystkie prace, artykuły i notatki zarówno naukowe, jak i popularne z zakresu geografii, nauk pokrewnych oraz na inne tematy, wszystkie recenzje i polemiki zarówno autora, jak i recenzujących prace omawianego. Należy też sięgnąć do prac w rękopisach, notatek, tekstów przemówień, ocen nie publikowanych itp. Ciekawym materiałem mogą też okazać się protokoły i sprawozdania z działalności towarzystw naukowych, zjazdów i konferencji, posiedzeń, rad wydziałów lub senatów uczelnianych itp., w których brał czynny udział dany uczony.

Pewne znaczenie dla charakterystyki omawianej postaci będą miały artykuły okolicznościowe pisane dla uczczenia jego zasług przez współczesnych, jak również nekrologi przedstawiające dorobek i działalność zmarłego. Reprezentują one często cenne poglądy, które mogą być wykorzystane przy charakterystyce całokształtu dorobku naukowego.

Najważniejszą częścią opracowania jest oczywiście ocena dorobku naukowego. Dorobek należy omówić zagadnieniami, problemami, gdyż chronologiczny układ ważny ze względu na rozwój poglądów winien być już uwzględniony w życiorysie poprzedzającym ocenę. Prace rozgrupowane według działów geografii, a w obrębie nich według zagadnień i problemów należy omówić kolejno, podkreślając twórcze podejście i ujęcie, oryginalne osiągnięcia na tle panujących współcześnie poglądów i metod w Polsce oraz za granicą, aby uwypuklić oryginalny wkład danej pracy w ogólny dorobek geografii. Nie zawsze jednak będzie to dorobek oryginalny

nalny, twórczy, czasem będzie to tylko naśladownictwo wprowadzające pewne, mniejsze lub większe modyfikacje, będą też próby przenoszenia obcych zagadnień i poglądów do geografii polskiej. Wyjątkowo mogą się zdarzyć wypadki bezkrytycznego powtarzania cudzych sądów lub wyników, zasłaniania się obcymi autorytetami. Ocena nawet poszczególnych zagadnień nie jest więc łatwa i wymaga dużej erudycji i dobrego opanowania podstaw metodologicznych.

Przy ocenie wszystkich prac i zagadnień szczególną uwagę należy zwrócić na ujmowanie i stosunek do najważniejszych problemów metodologicznych, gdyż jest to nieodzowne dla marksistowskiej oceny całokształtu dorobku naukowego. Są to między innymi następujące zagadnienia: a) definicja i zakres geografii, b) tzw. metoda geograficzna lub tzw. punkt widzenia geograficzny, c) podział geografii na działy i węższe specjalizacje, d) definicja, podział i zakres geografii ekonomicznej, handlowej, względnie antropogeografii, e) ocena roli środowiska geograficznego w rozwoju społecznym, f) zasady wydzielania jednostek fizjograficznych oraz regionów ekonomicznych, g) pojęcie krajobrazu, h) zagadnienia ludnościowe, a szczególnie problemy: „przeludnienia“, rasizmu, nacjonalizmu wyrażającego się w ujmowaniu zagadnień narodowościowych oraz w stosunku do mniejszości narodowych itp., i) zagadnienia walki klasowej, j) zagadnienia geopolityczne, k) zagadnienia kolonializmu, l) problem kolonii dla Polski, ł) poglądy na położenie geograficzne Polski, m) ocena rozwoju geografii w ogóle, a geografii polskiej w szczególności. Tego rodzaju zagadnień można wymienić znacznie więcej, ale problemy wyżej wymienione posiadają szczególne znaczenie, ponieważ pomagają w marksistowskiej ocenie geografii polskiej.

W zakończeniu pracy powinien być przedstawiony twórczy wkład danego geografa w rozwój geografii w ogóle, a w szczególności w rozwój geografii polskiej.

Jak już wspomniano, krytyczna ocena naszego poprzedniego dorobku jest nieodzowna, doświadczenia nasze jednak w tej dziedzinie są bardzo małe. Dlatego podane wskazówki metodyczne uważam za tymczasowe i dyskusyjne, ale nie mniej konieczne, jeżeli ma się przystąpić systematycznie do opracowania historii geografii polskiej.

Przykładem monograficznego opracowania według omówionych powyżej założeń, jest praca Alicji Krzymowskiej pt. „Franciszek Szwarzberg - Czerny, profesor geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego (1847—1917)“, którą oddajemy do druku jako pierwszą z serii podjętych opracowań. Praca Alicji Krzymowskiej jest pierwszym opracowaniem zawierającym krytyczną ocenę dorobku geografii polskiej na przełomie XIX i XX wieku. Ponieważ dorobek geograficzny Wincentego Pola został

w pewnej mierze już oceniony, idąc chronologicznie należało zająć się twórczością Franciszka Czernego.

Przez A. Krzymowską został opracowany i oceniony dorobek Franciszka Szwarzenberg-Czernego, który był przez 40 lat drugim z kolei po Wincentym Polu profesorem geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim. W okresie przechodzenia kapitalizmu w fazę imperializmu, niewątpliwie wywierał on poważny wpływ na stan geografii polskiej, głównie w ośrodku krakowskim, a więc w zaborze austriackim, który wtedy reprezentował oficjalną uniwersytecką naukę polską. Szwarzenberg-Czerny ani nie był postępowym pracownikiem nauki, jak współcześnie z nim żyjący w Warszawie Wacław Nałkowski, ani nie przyczynił się zbyt wiele do rozwoju geografii polskiej; mimo to jednak zasługuje na odrębne opracowanie nie tylko ze względu na zajmowane stanowisko, lecz również z tego powodu, że reprezentuje niezwykle typową postać ówczesnego profesora uniwersytetu krakowskiego, lojalnego w służbie austriackiej, o reakcyjnym światopoglądzie stańczykowskim, o dużych skłonnościach biurokratycznych. Niniejsza praca tworzy więc charakterystyczne ogniwo w krytycznej ocenie rozwoju naszej nauki w okresie imperializmu i zaborów. Z tych względów zdecydowano się na jej opublikowanie. Praca została wykonana w Instytucie Geograficznym Uniwersytetu Warszawskiego jako praca magisterska w 1952 roku.

S. LESZCZYCKI

LITERATURA DOTYCZĄCA ROZWOJU GEOGRAFII POLSKIEJ

1. Plebański J. K., *Geografia w szkole i literaturze polskiej*. Warszawa 1890.
2. Pawłowski S., Romer E., *Geografia i podróżnictwo. „Polska w kulturze powszechnej“*, Kraków 1918, str. 145—211.
3. Olszewicz B., *Polska kartografia wojskowa*. Warszawa 1921.
4. Bujak F., *Studia geograficzno-historyczne*. Warszawa 1925.
5. Olszewicz B., *Kartografia polska XV i XVI wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, „Polski Przegląd Kartograficzny 1930“, nr 31, str. 147—168.
6. — *Kartografia polska XVII wieku*. „Polski Przegląd Kartograficzny“, 1931, nr 36, str. 109—138.
7. — *Kartografia polska XVIII wieku*. „Polski Przegląd Kartograficzny“, 1932, nr 38/40, str. 181—213, 245—310.
8. Galon R., *Die Geographie in Polen, ihre Fortschritte und Ziele*. „Geographische Zeitschrift“, Leipzig 1938, str. 297—306.
9. Nowakowski S., *Geografia jako nauka*. Wielka Geografia Powszechna, Warszawa 1934.

10. Pawłowski S., Rzut oka na stan i rozwój geografii w Polsce (1875—1925). „Kosmos“, Tom Jubileuszowy 1875—1925, Kraków 1928, str. 117—137.
11. Smoleński J., Rzut oka na stan ogólnej geografii fizycznej w Polsce w ostatnim pięćdziesięcioleciu (1875—1925). „Kosmos“, Tom Jubileuszowy 1875—1925, Kraków 1928, str. 138—150.
12. Nowakowski S., Antropogeografia ogólna w Polsce (1875—1925). „Kosmos“, Tom Jubileuszowy 1875—1925, Kraków 1928, str. 151—162.
13. Romer E., Stan i potrzeby geografii. „Nauka Polska“, T. 10, Warszawa 1929, str. 145—159.
14. Sawicki L., Potrzeby nauki geografii w Polsce. „Nauka Polska“, T. 10, Warszawa 1929, str. 160—180.
15. — Kraków jako ośrodek pracy geograficznej. „Wiadomości Geograficzne“, T. 5, 1927, str. 124—126.
16. Pawłowski S., O potrzebach geografii polskiej. „Nauka Polska“, T. 1—2, Warszawa 1919.
17. — O przyszły rozwój geografii w Polsce. „Czasopismo Geograficzne“, T. 6, 1928, str. 1—5.
18. — Organizacja nauki geografii w Polsce. „Przewodnik Kongresowy II Zjazdu“, Kraków 1927, str. 57—68 i str. 64—77.
19. Smoleński J., O potrzebach nauki polskiej w zakresie geografii fizycznej. „Nauka Polska“, T. 2, Warszawa 1919, str. 51.
20. — Organizacja świata geograficznego w Polsce. „Czasopismo Geograficzne“, T. 7, 1929, str. 103—106.
21. — Studium geograficzne w Krakowie. „Wiadomości Geograficzne“, T. 5, 1929, str. 100—103.
22. — Rozwój i stan naukowej pracy geograficznej w ośrodku krakowskim. Pamiętnik I Zjazdu Koleżeńkiego Geografów Krakowskich, Kraków 1928, str. 9—16.
23. Sujkowski A., Potrzeby nauki polskiej w zakresie geografii. „Nauka Polska“, T. 1, Warszawa 1918, str. 155—164.
24. Niemcówna S., Wincenty Pol jako geograf. „Prace Instytutu Geograficznego U. J.“ nr 2, Kraków 1923, str. 94.
25. — Wincenty Pol a pierwsza polska katedra geografii. „Wiadomości Geograficzne“, T. 5, 1927, str. 90—93.
26. — Z dorobku geograficznego W. Pola. „Przegląd Geograficzny“, T. 2, 1920/21, str. 128—139.
27. Lencewicz S., Wspomnienie o Wacławie Nałkowskim w dwudziestą piątą rocznicę śmierci. „Przegląd Geograficzny“, T. 15, Warszawa 1936, str. 3—22.
28. Bzowski K., Wacław Nałkowski (W 25-ciolecie zgonu). „Czasopismo Geograficzne“, T. 14, 1936, str. 387—390.
29. Ludomir Sawicki jako uczony i działacz. Opracowanie zbiorowe, odbitka z „Wiadomości Geograficznych“, T. 8/9 i 10, 1928.
30. Smoleński J., Ludomir Sawicki — Życie i dzieło. „Przegląd Geograficzny“, T. 9, str. 7—23.
31. Zierhoffer A., Ludomir Sawicki. „Czasopismo Geograficzne“, T. 7, 1929, str. 27—32.
32. Niemcówna S., Profesor Ludomir Sawicki. Sprawozdanie Naukowe Koła Geografów U. J., T. 3, Kraków 1933, str. 5—10.
33. Smoleński J., 40-lecie naukowej pracy Eugeniusza Romera. „Wiadomości Geograficzne“, T. 12, 1934, str. 74—75.

34. Uhorczak F., Bibliografia prac prof. E. Romera. Zbiór Prac poświęconych E. Romerowi, Lwów 1934, str. 13—32.
35. Barciński F., Śp. prof. dr Stanisław Tomasz Nowakowski. „Wiadomości Geograficzne“, T. 16, 1939, str. 41—43.
36. Deszczka W., Stanisław Nowakowski — Wspomnienie pośmiertne. „Przegląd Geograficzny“, T. 17, 1937, str. 127—132.
37. Wojciechowski S., Maciej z Miechowa jako geograf krajów litewsko-ruskich. Sprawozdanie Naukowe Koła Geografów U. J., T. 2, 1926, str. 120—135.
38. Kornaus J., Jan Długosz, geograf polski XV wieku. Prace geograficzne E. Romera, z. 5, Lwów 1925, str. 81—126.
39. Nałkowski W., Geografia Jana Śniadeckiego. „Ziemia i człowiek“, Warszawa 1901, str. 68—76.
40. — Michał Hube jako geograf pedagog (karta z dziejów geografii). „Ziemia i człowiek“, Warszawa 1901, str. 61—67.
41. — Zasługi Hugona Kołłątaja na polu geografii. „Ziemia i człowiek“. Warszawa 1901, str. 77—82.
42. Gertlerówna J., Geografia krakowska w epoce Kołłątaja. „Wiadomości Geograficzne“, T. 5, 1927, str. 86—90.
43. Mękarska J., Zagadnienia potopu u ks. H. Kołłątaja. Zbiór Prac poświęconych E. Romerowi, Lwów 1934, str. 595—616.
44. Danyszówna R., „Étude critique d'une carte ancienne de Pologne dressée par St. Staszic“. Paris 1913.
45. „Przegląd Geograficzny“, T. 19 wydany po wojnie w 1946 r., zawiera życiorysy następujących polskich geografów: Władysława Deszczki, Adama Gadowskiego, Władysława Gumplowicza, Marii Koczwarowej, Stanisława Lenczewicza, Wiktora Ormickiego, Stanisława Pawłowskiego, Jerzego Smoleńskiego, Antoniego Sujkowskiego, Teofila Szumańskiego, Walentego Winida. W następnych tomach opublikowano nekrologi dalszych geografów: Mieczysława Limanowskiego, Stanisława Srokowskiego, Pawła Ordyńskiego, Romualda Gumińskiego.
46. Leszczycki S., Stan geografii w Polsce i perspektywy jej rozwoju. „Przegląd Geograficzny“, T. 23, 1953, str. 3—54.

WSTĘP

Praca niniejsza jest próbą charakterystyki życia i działalności Franciszka Szwarcenberg-Czernego, profesora geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim z przełomu XIX i XX w., wraz z krytyczną oceną jego dorobku naukowego na tle ówczesnego stanu wiedzy geograficznej w Polsce i na świecie.

Naukę tworzą konkretni ludzie, pracujący w konkretnych warunkach, ulegający wpływom i naciskowi środowiska społecznego, w którym żyją, stąd próba analizy twórczości naukowej omawianej postaci musi być podbudowana szerszym tłem społecznym. W tym wypadku złożą się na to: stosunki polityczno-ekonomiczne, społeczne i układ sił klasowych tego okresu w Galicji oraz warunki i najbliższe środowisko, w jakim żył i pracował Franciszek Szwarcenberg-Czerny, a więc — atmosfera, nastrój i duch ówczesnego Krakowa. W ten sposób unikniemy, pospolitego dawniej w naszej literaturze biograficznej, zawieszania postaci w zupełnej próżni. Wspomniane wyżej nawiązanie do zasadniczych konfliktów epoki ułatwi zrozumienie poglądu na świat i ideologii danej jednostki oraz pozwoli na przeprowadzenie właściwej, krytycznej oceny jej działalności i twórczości naukowej.

STOSUNKI SPOŁECZNO-POLITYCZNE GALICJI

Stosunki społeczne w zaborze austriackim w drugiej połowie ubiegłego stulecia były typowe dla zacofanych obszarów Europy Środkowej, gdzie w wielu dziedzinach życia przeważały dotychczas jeszcze elementy feudalnego ustroju. Wiosna Ludów, która załamała w 1848 roku politykę Metternicha, wraz z poprzedzającymi ją ruchami chłopskimi z roku 1846 przyniosła Galicji zniesienie pańszczyzny i uwłaszczenie chłopów, nie przeprowadziła jednak pełnej likwidacji feudalizmu. Poważne przeżytki feudalizmu pozostały, a zwłaszcza cesarstwo ze swą absolutną władzą służącą interesom rodzimych obszarników. Słaba w tym czasie burżuazja

polska dążyła do zbratania się z obszarnikami, aby później, u progu XX wieku, zawrzeć sojusz ziemiańsko-burżuazyjny. leżący u podstaw ideologii kapitalizmu w Polsce. Burżuazja i obszarnictwo skierowało się w następnym okresie, w dobie imperializmu, przeciw proletariatowi, przeciw masom ludowym.

W połowie XIX wieku załamała się w Austrii zdecydowana przewaga panów feudalnych. Austria zmuszona była wkroczyć na drogę konstytucyjną. Tym samym zaczęły dochodzić do głosu i odśrodkowe tendencje poszczególnych narodowości wchodzących w skład monarchii habsburskiej. Celem ratowania całości państwa dynastia przystąpiła do udzielania prowincjom coraz dalej idących praw samorządowych. W ten sposób również i dla Galicji po erze centralizmu nastąpiła era pewnej autonomii *.

„Królestwo Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim“, sztucznie wykrojone z obszaru dawnej Rzeczypospolitej, było krajem żyjącym niemal wyłącznie z rolnictwa (85% ludności). Rozwijający się drobny przemysł stanowił domenę zysków wiedeńskich przedsiębiorców. Konserwatywne ziemiaństwo polskie poddawało się biernie politycznej, tudzież gospodarczej presji Wiednia, narzucając jednocześnie swą przewagę żywiołom miejskim. Inteligencja mieszczańska, która odegrała znaczną rolę w Wiośnie Ludów, sprowadziła swój program społeczny do hasła otwarcia karier zasługom i talentom.

Nadanie Galicji autonomii prowincjonalnej było faktem korzystnym dla społeczeństwa polskiego. Galicja uzyskała bowiem szereg urządzeń lokalnych, jak Sejm, Wydział Krajowy, Radę Szkolną i Rady Powiatowe. Otrzymała również możliwość załatwiania we własnym zakresie niektórych spraw gospodarczych i kulturalnych, spolszczyła administrację i szkolnictwo. Zdobycze powyższe dawały Galicji, będącej dotychczas najbardziej zaniedbaną częścią ziem dawnej Polski, pewne możliwości rozwoju. Jednakże zdobycze te znalazły się w ręku jednej tylko, wąskiej grupy społecznej, która wykorzystywała je dla własnych klasowych interesów; grupą tą było arystokratyczne ziemiaństwo.

„Że w jej ręku była władza polityczna, to wynikało z ustroju, z ordynacji wyborczej, z sojuszu z rządem, z klerem, z przewagi ekonomicznej, z ciemnoty i nędzy mas.

Spokrewniona i spowinowacona między sobą na wszystkie sposoby, zespólona mnóstwem rozmaitych węzłów, klasa ta tworzyła przy tym rodzaj naturalnej masonerii. Mogła ona parafrazując Ludwika XIV powiedzieć: »Kraj to ja« **.

* Por. S. Kieniewicz, *Galicja w dobie autonomicznej (1850—1914)*. Wrocław 1952, str. V—VI (Wstęp).

** T. Boy-Żeleński, *Znasz-li ten kraj?...* Kraków 1949, str. 22.

Rządy konserwatywnej partii „stańczyków“* są okresem marazmu politycznego Galicji. „Stańczycy“ nie tworzyli właściwej organizacji politycznej, ale raczej luźne ugrupowanie arystokratycznego ziemiaństwa, przeważnie spokrewnionego między sobą. Reprezentowali oni skrajnie egoistyczne interesy obszarników, klerykalizm i lojalność wobec zaborców.

Prowadzili oni tzw. politykę „organiczną“, wskutek antydemokratycznego swego usposobienia wrogą wszelkiemu ruchowi z dołu, wszelkiemu wzmacnianiu żywiołu mieszczańskiego i ludowego.

ŚRODOWISKO KRAKOWSKIE

Te specyficzne stosunki galicyjskie wywarły również piętno na samym mieście Krakowie, którego charakter niezwykle trafnie określa krytyk literacki Boy - Żeleński: „...Kraków, taki jakim go splot warunków uczynił, to było najoryginalniejsze miasto pod słońcem, z pewnością unikat na kuli ziemskiej wszechczasów.

Już pod względem geograficznym położenie jego było osobliwe. Wciśnięty w sam kąt Galicji, odcięty granicą od całego niemal krakowskiego, które mieściło się w zaborze rosyjskim, odcięty drugą granicą od przemysłowego zagłębia na Śląsku, wydziedziczony ze swej stołeczności — bodaj galicyjskiej — przez Lwów, wgnieciony w plan twierdzy austriackiej z zatamowaniem ruchu budowlanego przedmieść, Kraków miał podcięte wszystkie możliwości materialnego rozwoju. Był co się zowie małym miastem.

Mimo to nigdy Kraków nie abdykował ze swej stołecznej roli; przeciwnie, wytworzone przez niewolę warunki bytu oblekły go w insygnia nowej królewskość; dane mu było aż do lepszych czasów przechowywać pewne wartości duchowe, zdławione w innych dzielnicach“**.

Galicja w ramach autonomii zdobyła rzecz ważną — polskie szkolnictwo i pewną swobodę rozwoju kulturalnego, które to możliwości w znacznym stopniu wykorzystała.

Przede wszystkim Kraków, a obok niego i Lwów były w owym półwieczu ogniskami kultury dla całej Polski; tutaj w oparciu o Akademię Umiejętności i oba uniwersytety rozwijała się też nauka polska. W uniwersytecie krakowskim studiowało wiele młodzieży z ówczesnego Imperium Rosyjskiego usuniętej ze szkół carskich za udział w strajkach szkolnych lub przynależność do konspiracyjnych organizacji ruchu robotniczego

* Nazwa „stańczycy“ pochodzi od słynnego pamfletu „Teka Stańczyka“, ogłoszonego w czasopiśmie „Przegląd Polski“, organie szlacheckiej reakcji Galicji.

** T. Boy - Żeleński, Znasz-li ten kraj?... Kraków 1949, str. 5.

lub chłopskiego. Lecz nie młodzież nadawała ton ówczesnemu grodowi krakowskiemu. Dalekie od walk i prądów, tak znamiennych wtedy dla Warszawy, miasto stawało się coraz głębszym partykularzem. Prymat spoczywał w rękach konserwatywnej arystokracji obwarowanej ogromnymi przywilejami, skłonnej aż nadto do sobkostwa i ciasnoty, zbratanej poza tym z obozem klerykalnym, który w Krakowie zawsze znajdował gorące uznanie. Mieszczaństwo, pozbawione w tym czasie oparcia o klasę robotniczą lub masy chłopskie, usiłowało zaskarbić sobie względy rządzącej kasty, by tą drogą zdobywać karierę urzędniczą lub naukową.

W atmosferze poglądu na świat i aspiracji mieszczańskiej burżuazji Krakowa wzrósł Franciszek Szwarzenberg-Czerny. Fakt ten zasługuje na podkreślenie ze względu na wpływ, jaki wywarła na jego postępowanie i poglądy przynależność społeczna domu rodzinnego.

B I O G R A F I A

ŚRODOWISKO SPOŁECZNE, STUDIA

Franciszek Szwarzenberg-Czerny urodził się dnia 1 października 1847 roku w Krakowie, gdzie ojciec jego, zubożały ziemianin, kupił kamienicę na Rynku Krakowskim, a ocalałe kapitały ulokował w założonym w niej sklepie kolonialnym.

Tutaj uczęszczał Czerny do gimnazjum św. Anny, które ukończył w 1866 r. złożył z odznaczeniem egzamin dojrzałości. Ponieważ nauka nie sprawiała mu trudności, a dobra pamięć pozwalała na szybkie przyswajanie sobie wiadomości oraz opanowanie języków angielskiego, francuskiego i niemieckiego, rodzice postanowili kształcić go dalej.

Drogę na uniwersytet miał już do pewnego stopnia ułatwioną, bo rodzina miała tradycje szlacheckie i do tego spowinowacona była z wiedeńskim rodem książąt Schwarzenbergów. Wystarczyło tylko wyznawać należyta cześć dla Najjaśniejszego Pana i jego absolutnej władzy oraz względem wyższych stosować serwilizm i pochlebstwo, aby zapewnić sobie stanowisko nominalne i tytuł naukowy. Żeby przekonać się o słuszności tego twierdzenia wystarczy przejrzyć wspomnienia krakowskie Wacława Nałkowskiego, jaskrawy dokument stosunków panujących ówczynie na uniwersytecie krakowskim... Nałkowski pisze: „...Kto kształcił się na uniwersytecie krakowskim, ten zna te różne kategorie tamecznej młodzieży dążącej do celu; ... biedni, za którymi nikt wstawić się nie mógł, za którymi nie przemawiał ani tytuł, ani majątek — ci byli prześladowani... wcześniej przekonywała się młodzież, iż praca, usługa, sumienność — to mrzonki, poezja; że pieniądze, tytuł, urodzenie jest wszystkim... ludzie z duszą niepodległą, z sercem i głową, ludzie „podejrzani“, „niebezpieczni“, na próżno wyężdżają swe siły w walce o byt; stańczykowsko-jezuicka policja śledzi ich, usuwa od zajęć, a proteguje spodlonych, giętkich w karku...“ *.

* W. Nałkowski, Wspomnienia krakowskiego studenta sprzed ćwierć wieku. Pisma społeczne, Kraków 1951, str. 218—219 i 229—330.

Studia wyższe rozpoczął Szwarcenberg-Czerny na wydziale prawa i administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego, następnie przeniósł się na wydział filozofii, gdzie w 1871 r. otrzymał stopień doktorski z historii na podstawie rozprawy pt. „Panowanie Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyków”. W rok później rozpoczął starania o uzyskanie habilitacji na docenta historii powszechnej przedłożywszy w tym celu trzy prace historyczne: 1) „Panowanie Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyków”, 2) „Trybunał Grakchów”, 3) „Zawiązki państwowe i kościelne Czech, Polski i Węgier w XVII w.” oraz program wykładów z tegoż przedmiotu.

Rada Wydziału, której przewodniczącym był ówczesny dziekan wydziału filozoficznego prof. Józef Szuj ski, nie zgodziła się na habilitację. W stosunku do wyżej wymienionych prac nie wysunięto żadnych istotnych zastrzeżeń, natomiast bardzo ostro skrytykowano program uniwersyteckiego kursu historii powszechnej jako za obszerny, a równocześnie zbyt pobieżnie traktujący większość zagadnień. Zasadniczą przyczyną niepowodzenia Czernego, jak wynika z opinii profesorów, była obawa, że kandydat na stanowisku docenta może się okazać nieodpowiedni do badawczej pracy naukowej*.

Celem zatuszowania całej sprawy Szwarcenberg-Czerny zgłosił zamiar składania egzaminu nauczycielskiego, który uprawniał do nauczania w gimnazjum. Wobec tego habilitację wstrzymano, a on sam wyjechał do Lwowa, gdzie w r. 1873 odbył państwowy egzamin nauczycielski z historii i geografii. Następnie przez pół roku pełnił obowiązki suplenta (zastępcy nauczyciela) w gimnazjum św. Anny w Krakowie, a później w wyższej szkole realnej we Lwowie.

W tym czasie, za namową swego szwagra Michała Bobrzyńskiego, historyka prawa, jednego z wybitnych przedstawicieli polityki stańczykowskiej, Szwarcenberg-Czerny wszczął starania o uzyskanie stypendium zagranicznego na studia geograficzne.

Tutaj nasuwa się pytanie: dlaczego nie chciał pogłębiać dalej posiadanej już wiedzy historycznej? Odpowiedzi należy szukać w specyficznej sytuacji, która panowała w tej dziedzinie nauki w krakowskim środowisku uniwersyteckim, a która usuwała przed Czernym możliwości zdobycia stanowiska naukowego, a o to mu przecież głównie chodziło**. Katedry uniwersyteckie prowadzili bowiem znani historycy: Wincenty Zakrzewski, Stanisław Smolka, Józef Szuj ski oraz kilku innych.

* Por. Akta dotyczące habilitacji dr F. Szwarcenberg-Czernego na Wydziale Filozoficznym U. J. (Archiwum U. J.).

** Por. W. Nałkowski, Trzeba mieć metodę. Pisma społeczne, Kraków 1951, str. 122—123. Krytyczne uwagi o sposobie zdobywania stanowiska naukowego przez Szwarcenberg-Czernego, który w niniejszym szkicu występuje pod pseudonimem: dr Weiss von Weissenberg Biały.

A tymczasem już od 20 lat pozbawiony był uniwersytet ośrodka geograficznego. Już pracowały wszystkie prawie dyscypliny, gdy w Krakowie w 1849 roku powołano do życia pierwszą uniwersytecką katedrę geografii oddając ją znakomitemu epikowi polskiego krajobrazu — Wincentemu Polowi. Po czterech latach istnienia austriackie władze zaborcze zwinęły ją*, w działalności bowiem Pola widziały niebezpieczne dla siebie akcenty patriotyczne.

Licząc na otrzymanie tej zlikwidowanej katedry Schwarzenberg-Czerny wyjechał w roku 1874 do Wiednia i Lipska, gdzie na tamtejszych uniwersytetach studiował geografię u Oskara Peschla (Lipsk) i Fryderyka Simony'ego (Wiedeń), geologię u Hermanna Crednera (Lipsk) i Edwarda Suessa (Wiedeń), meteorologię z klimatologią u Juliusza Hann'a (Wiedeń) oraz etnologię u Emila Schmidta (Lipsk).

Podczas pobytu za granicą napisał Czerny dwie prace, które zostały opublikowane w poważnych niemieckich czasopismach geograficznych. Są to: 1) *Entdeckungsgeschichte der Gabun- und Ogoweländer und die Ogowequellen* („Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde“, Berlin 1876). 2) *Die Wirkung der Winde auf die Gestaltung der Erde* („48 Ergänzungsheft zu Petermanns Geographischen Mitteilungen“ 1876).

Zwłaszcza ostatnia praca zwróciła powszechną uwagę uczonych, a fachowa krytyka niemiecka i angielska uznała ją za pracę niezwykle wartościową dla dorobku naukowego geografii ogólnej**.

Gdy Schwarzenberg-Czerny jako rojący wielkie nadzieje uczony-geograf po dwóch latach powrócił do kraju, wydział filozoficzny Uniwersytetu Jagiellońskiego, na wniosek dziekana Franciszka Karlińskiego, wznowił starania o przywrócenie dawnej katedry geografii i przyznanie jej Czernemu, ale wiedeńskie Ministerstwo Wyznań i Oświaty zażądało sprawozdania z poprzedniej jego habilitacji. Wówczas Schwarzenberg-Czerny przedstawił wyżej wspomniane dwie prace w języku niemieckim oraz program wykładów z geografii z prośbą o habilitację na docenta geografii powszechnej***. Tym razem nie odmówiono mu****, poparcie Bobrzyńskiego, który był wtedy profesorem uniwersytetu i brał czynny udział w życiu naukowym Krakowa, ode-

* Władze austriackie zlikwidowały krakowską katedrę geografii z dniem 1 stycznia 1853 r.

** Por. Recenzja A. Kirchoffa w „Jenaer Litteratur Zeitung“ z 1876 r., nr 49.

*** Dotychczasowy docent geografii roślin Antoni Rehman przeniósł się do Lwowa.

**** Z powodu braku profesora geografii ocena przedłożonych prac została dokonana przez komisję habilitacyjną wyłonioną z profesorów — członków Wydziału Filozoficznego U. J.

grało tutaj niemałą rolę. Już od września 1877 roku Czerny mianowany został profesorem nadzwyczajnym, a w 10 lat później profesorem zwyczajnym geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego i na tym stanowisku pozostał przez lat 40.

Wacław Nałkowski, który w latach 1877/78 zetknął się ze Szwarcenberg-Czernym na jego wykładach, napisał szkic pt. „Trzeba mieć metodę”^{*}, poświęcony problemom dekadencji nauki i ludzi w społeczeństwie kapitalistycznym. W szkicu tym między innymi chłoszczę ostrą krytyką „metodę życiową” młodego uczonego na jego drodze naukowej pisząc: „...taki np. dr Biały, który dla nadania sobie cenionego w Galicji rodowego splendoru dodaje czasem do swego nazwiska pewne przydomki niemieckie, tak iż całe jego nazwisko brzmi pięknie dr Weiss von Weissenberg Biały; zajmował się przez pewien czas jakimś przedmiotem, naturalnie najbardziej w Galicji cenionym, ale w tym kierunku wypromować go było trudno: ogólny sąd o nim brzmi jak sąd owego pułkownika o Bartku Zwycięzcy^{**}, gdy Steinmetz chciał go wypromować na podoficera; promotorzy^{***} więc naszego „metodologa” kazali mu się wyuczyć innego przedmiotu, który — jak sądzili — mniej wymaga rozumu. No, i tym sposobem dr Weiss von Weissenberg został c. k.^{****} przysięgłym urzędnikiem do nauki...”.

Sąd Nałkowskiego jest słuszny, ale tylko częściowo. Szwarcenberg-Czerny zainteresował się geografią tylko dlatego, że w tej dziedzinie istniała wówczas możliwość zdobycia stanowiska i sławy naukowej, a to było jego celem. Niesłuszne jest jednak twierdzenie Nałkowskiego, jakoby brak zdolności, a tym samym niedostateczny zasób wiedzy naukowej był przyczyną trudności w otrzymaniu habilitacji z historii, w tym bowiem wypadku decydującą rolę odegrał omówiony wyżej układ stosunków na Uniwersytecie Jagiellońskim. Wypowiedzi profesorów historii o złożonych przez Czernego pracach miały w większości charakter pozytywny, zarzuty, podyktowane prawdopodobnie taktyką postępowania, dotyczyły załączonego programu wykładów^{*****}.

^{*} W. Nałkowski, Trzeba mieć metodę. Pisma społeczne, Kraków 1951, str. 122—123.

^{**} Bartek Zwycięzca — bohater noweli Sienkiewicza pod tym tytułem (1882). Wspomniany sąd brzmiał: „Zu dumm” — za głupi.

^{***} Promotor — profesor przedstawiający władzom uniwersyteckim pracę naukową kandydata na doktora.

^{****} Cesarsko-królewski — termin używany oficjalnie w cesarskiej Austrii na określenie wszelkich instytucji i stanowisk urzędowych. Przeszedł do tradycji jako symbol tępej biurokracji.

^{*****} Por. Akta dotyczące habilitacji dr F. Szwarcenberg-Czernego na Wydziale Filozoficznym U. J. (Archiwum U. J.).

DZIAŁALNOŚĆ PEDAGOGICZNA

Przejdźmy obecnie do działalności pedagogicznej i naukowej Franciszka Szwarzenberg-Czernego na stanowisku profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego. Był nim, jak już wspomniałam, przez prawie 40 lat, wykładając w ciągu trzyletniego kursu geografii: dla studentów pierwszego roku — geografię fizyczną, historyczną, a z geografii regionalnej — Afrykę; dla studentów drugiego roku — geografię handlową, etnografię ze wstępem antropologicznym i geografię regionalną (dotyczącą tylko monarchii austriacko-węgierskiej); dla studentów trzeciego roku — geografię regionalną pozostałych obszarów świata, a więc: Europę, Azję, obu Ameryk oraz Australii z Oceanią *.

Należy zwrócić uwagę, że to, co dzisiaj jest przedmiotem wykładów szeregu katedr uniwersyteckich, było wówczas wykładane przez jednego tylko Czernego; ten stan rzeczy wymagał od niego wszechstronnej znajomości problematyki danej nauki, jak również znacznej pracowitości, ażeby móc sumiennie przygotowywać się do wykładów.

Ponieważ posiadał on dużą znajomość piśmiennictwa obcego, wykłady jego, opracowane na podstawie najnowszych dzieł, głównie kompedialnych, oraz na podstawie czasopism naukowych **, dawały uczniom wiele materiału rzeczowego. W ciągu pierwszych trzech lat na wykłady jego uczęszczało 281 słuchaczy, czyli przeciętnie po 50 w jednym półroczu ***, później frekwencja ta ulegała stopniowemu zmniejszaniu się.

Początkowy okres pracy Szwarzenberg-Czernego (do roku 1891) wykazał jego zainteresowanie młodzieżą; z własnej inicjatywy wprowadził on obowiązujące studentów stałe ćwiczenia geograficzne, a później również konwersatoria.

Zadaniem ćwiczeń geograficznych według statutu opracowanego przez Szwarzenberg-Czernego i zatwierdzonego przez austriackie Ministerstwo Wyznań i Oświaty było:

* Spisy wykładów na Uniwersytecie Jagiellońskim 1875/76—1915/16 (Archiwum U. J.).

** Przytaczam znaleziony w archiwum U. J. (Akta Dziekanatu Akadem. U. J., (48), dotyczące katedry geografii) złożony przez Szwarzenberg-Czernego wykaz materiałów pomocniczych do wykładów z geografii fizycznej. Są to: Studer: Lehrbuch der physischen Geographie; Peschel: Neue Probleme der vergleichenden Erdkunde; Müller: Cosmische Physik; Hann, Hochstetter und Pokorny: Allgemeine Erdkunde; Reclus: La Terre; Lyell: Principles of geology; Dana: Manual of geology; Plaff: Allgemeine Geologie als exacte Wissenschaft; Credner: Elemente der Geologie; dzieła Dovego, Mohna do meteorologii etc. Z czasopism: „La Nature“, „The Nature“, „Zeitschrift der geologischen Reichsanstalt (Wien)“, „Geological Magazine“, „Zeitschrift der österreichischen Gesellschaft für Meteorologie“ etc.

*** Dane ze spisu słuchaczy U.J. za lata 1878/79—1880/81 (Archiwum U.J.).

- a) wskazanie studentom drogi do geograficznego badania naukowego,
- b) umożliwienie im nabycia pożądanej wprawy w prowadzeniu samodzielnych prac i nauczaniu w tej specjalności,
- c) przygotowanie przyszłych nauczycieli do nauczania geografii *.

O tym, czym zajmowano się podczas ćwiczeń i co one dawały studentom, pisze Franciszek Bujak w swoim pamiętniku: „...bardzo zajęły mnie wykłady prof. Szwarcenberg-Czernego o etnografii. Stałem się odrazu jednym z najpilniejszych uczestników jego ćwiczeń praktycznych, które niestety zawsze były przeznaczone dla początkujących i stały na niskim poziomie, składając się z próbnych wykładów szkolnych i ze streszczeń drobnych rozpraw z czasopism geograficznych. Jako prace seminaryjne były przez niego zalecone kompilacje z 2-ch lub 3-ch rozpraw o egzotycznych tematach, a nie z geografii ziem polskich. Nie można się tu było wcale nauczyć pracować w geografii. Dobrze opracowane wykłady Czernego pobudzały jednak moją myśl i zachęcały do studiów na własną rękę“ **.

Głos ten nie jest odosobniony, drugi uczeń — Stanisław Srokowski tak charakteryzuje swego wykładowcę:

„...za sukcesora Wincentego Pola trudno uważać krakowskiego profesora Franciszka Szwarcenberg-Czernego, bo on młodzieży jednoczyć przy sobie nie pragnął i jakichkolwiek dążeń naukowych nie reprezentował. Jestem jego uczniem, więc wiem dobrze, jak te sprawy wyglądały. Oschły wykład, zresztą opracowany uczciwie według źródeł niemieckich, a czasem francuskich, od czasu do czasu ćwiczenia geograficzne o jak najogólniejszej tematyce. Oto wszystko czym Czerny-Szwarcenberg służył następcom w dziedzinie geografii“ ***.

Słuszność tych zarzutów potwierdziło życie. Szwarcenberg-Czerny nie stworzył szkoły geograficznej i nie wychował uczniów pracujących na polu naukowym: jednostki zdolniejsze, przez profesora niedocenione, o zamiłowaniach naukowych i otwartych umysłach, jak Franciszek Bujak****, Eugeniusz Romer, Stanisław Srokowski,

* a) die Studierenden zum wissenschaftlichen Studium der Geographie anzuleiten; b) ihnen die Gelegenheit zur Erwerbung gewisser, für die selbständige Arbeit und den Unterricht in diesem Fache wünschenswerter Fertigkeiten zu geben; c) die zukünftigen Gymnasial Lehrer in den geographischen Unterricht einzuführen“. (Akta Senatu Akad. U.J., Wydział Filozoficzny — Geografia 38 c, 1853—1916, Archiwum U.J.).

** F. Bujak, Pamiętnik — Drogi mojego życia. „Nauka Polska“, T. 4, 1927, str. 99—100.

*** Odpis z pozostającej w rękopisie nie ukończonej pracy prof. S. Srokowskiego, Warszawa 1949.

**** Por. B. Olszewicz, Franciszek Bujak jako historyk geografii. Pamięci Fr. Bujaka, „Dodatek do Sprawozdań Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego“, 1953, nr 1.

opuszczały go przechodząc do innych dziedzin nauki (F. Bujak, lub kończąc studia geograficzne na uniwersytetach zagranicznych (E. Romer i St. Srokowski); zaś młody naukowiec Ludomir Sawicki, który był kandydatem do habilitacji u Czernego, musiał przewyciężyć duże trudności, aby osiągnąć stopień naukowy*.

Szwarcenberg-Czerny był człowiekiem niezwykle surowym i stanowczym, tak dla najbliższej rodziny jak i dla studentów; w domu bano się go i w milczeniu podporządkowywano jego egoistycznym często-kroć postanowieniom. Nie znoślił poza tym nowatorstwa i sprzeciwu, toteż znający go dobrze Ludomir Sawicki, aż do czasu otrzymania habilitacji, nie zdradzał swoich poglądów na zadania geografii i jej metodę pracy, ponieważ odbiegały one znacznie od tych, które reprezentował jego mistrz. Tylko w ten sposób udało się Sawickiemu utrzymać przy Czernym i zostać jego następcą na katedrze geografii.

Uczniowie odznaczający się pewnym indywidualizmem naukowym lub krytycznym podejściem mogli u Szwarcenberg-Czernego liczyć tylko na otrzymanie nagrody w formie jednorazowego stypendium za napisanie najlepszej pracy konkursowej w ramach ćwiczeń geograficznych**. Stypendium takie Ministerstwo Wyznań i Oświaty przyznawało w wyniku długich starań czynionych w tym kierunku przez kierownika katedry.

Zasługą Szwarcenberg-Czernego jest powstanie na sekcji geografii w roku 1879 kółka geograficznego, które początkowo istniało w obrębie tzw. Czytelni Akademickiej, a w 1886 r. otrzymało własny statut jako samodzielne stowarzyszenie. Nie jest jednak wiadome, kto je założył. Członkowie kółka przypisują to swemu profesorowi, podczas gdy kronika uniwersytecka oraz urzędowe pisma dziekanatu podają za inicjatorów samych studentów***. W każdym razie Szwarcenberg-Czerny, powierzony mu przez senat akademicki urząd kuratora, pełnił bez zwykłej u niego formalności. On to namówił członków kółka geograficznego do zajęcia się polską bibliografią geograficzną, prace nad nią nie zostały jednak ukończone****. Pod kierunkiem Czernego ustalano tematy referatów wygłaszanych przez poszczególnych członków, on po-

* Por. Akta Dziekanatu U. J. (48) — Katedra geografii: Akta dotyczące habilitacji dr L. Sawickiego; Referat Szwarcenberg-Czernego w sprawie dopuszczenia dr L. Sawickiego do habilitacji z geografii (Archiwum U. J.).

** Między innymi nagrodę otrzymali: F. Bujak, E. Romer oraz St. Srokowski; ostatni za pracę pt. O rozmieszczeniu ilości opadów atmosferycznych w Afryce. Por. Akta Dziekanatu U. J. (48), dotyczące katedry geografii (Archiwum U. J.).

*** Por. Akta Kółka Geograficznego, Akta Dziekanatu Akadem. U. J. 48, katedra geografii (Archiwum U. J.) oraz Kronika U. J. 1864—1887.

**** Por. Przewodnik Bibliograficzny. Kronika, 1884, z. 1, str. 15.

magął im w doborze potrzebnych materiałów, a przede wszystkim uczestniczył w co tygodniowych zebraniach kierując dyskusją i wzbogacając ją swoimi uwagami *. Tylko że tematyka referatów pokrywała się w znacznej mierze z zakresem ćwiczeń geograficznych i z tego powodu (jak pisał Czerny w zawiadomieniu do senatu) kółko to po dziesięciu latach istnienia zostało na wniosek kuratora rozwiązane w roku 1890. Do życia powołał je dopiero w 1917 roku Ludomir Sawicki, ale stało się to już po śmierci Szwarzenberg-Czernego.

Podczas swojej pracy na uniwersytecie był Czerny dziekanem wydziału filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w roku akademickim 1891/92 i 1892/93. Na tym stanowisku nie wykazał się żadną wybitniejszą działalnością. Nawet własnego zakładu nie potrafił wyposażyć należycie w tak niezbędne pomoce naukowe, jak książki i mapy oraz sprzęt do pracowni. Należał poza tym do najbardziej biernych członków Rady Wydziału **; unikał uczestnictwa w sprawach ogólnouniwersyteckich i obojętnie odnosił się do wszelkich kwestii nurtujących wykładowców czy też studentów. Pozostawiając decyzję innym, sam starał się zachować całkowitą poprawność w stosunku do norm obowiązujących na Uniwersytecie Jagiellońskim. Mimo to należy go uważać za pedagoga o dużej rutynie, sumiennego w wykonywaniu swych obowiązków, uczącego pozytywnie w wyznaczonym zakresie, lojalnie wobec władz oraz bardzo rygorystycznie.

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWA

Szwarzenberg-Czerny posiadał szerokie zainteresowania naukowe, obejmowały one: geografie fizyczną, klimatologię, geografie regionalną, gospodarczą, historyczną, etnografię oraz aktualne zagadnienia światowe, przeważnie polityczne.

W tym należy szukać przyczyny różnorodności tematycznej, jaka cechuje wszystkie jego prace; składają się na nie, oprócz kilku publikacji większych, głównie artykuły, rozprawy i sprawozdania liczące od kilkudziesięciu do stu stron. Zamieszczał je Czerny w takich czasopismach jak: 1) „Ateneum“, 2) „Biblioteka Warszawska“, 3) „Niwa“, 4) „Przegląd Polski“ (organ konserwatystów krakowskich pod redakcją Tarnowskiego, Koźmiana i Szujskiego), 5) „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego“ i 6) „Wszechświat“ oraz w czasopismach zagranicznych: 1)

* Por. Akta Kółka Geograficznego: Sprawozdanie roczne K.G.U.J. 1888/89 (Archiwum U. J.).

** Por. Protokoły posiedzeń Rady Wydziału Filozoficznego U.J., Rocz. 1875/76—1894/95 (Archiwum U.J.).

„Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik“, 2) „Petermanns Geographische Mitteilungen“, 3) „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin“, 4) „Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie“.

Jako geograf ma Szwarcenberg-Czerny w swoim dorobku naukowym ponad 30 pozycji bibliograficznych (wyłączając prace historyczne), drukowanych od roku 1876 do 1899, w tym 5 napisanych wyłącznie po niemiecku, 3 zaś w języku polskim i niemieckim. Ilościowo dorobek ten nie jest bogaty, a pod względem wartości naukowej, z wyjątkiem kilku prac*, nie zajmuje wybitnej pozycji w naszym piśmiennictwie geograficznym.

Hołdując bowiem powszechnej wówczas modzie stał Czerny na stanowisku, że różnorodność poruszanych zagadnień jest przejawem wysokiego poziomu naukowego. Dlatego nie zajął się głębiej żadną dziedziną geografii. Obszerną znajomość piśmiennictwa obcego, głównie niemieckiego i angielskiego, a w mniejszym stopniu francuskiego, wykorzystywał prawie wyłącznie na krytyczne skompilowanie istniejących już materiałów lub zastosowanie „geograficznego punktu widzenia“ do wyników badań zebranych przez innych.

Unikał tematów geograficznych związanych z ziemią polskimi**, gdyż mogły one narzucać niedogodną dla niego postawę niepatriotyczną w stosunku do Polaków, albo niełojalną względem zaborców.

Nie chcąc popadać w kolizję z przepisami wiedeńskiego Ministerstwa Wyznań i Oświaty, jako c. k. przysięgły urzędnik i radca dworu starał się również unikać aktualnych polskich tematów społeczno-politycznych uważając się za zwolennika tzw. czystej nauki, za „apolitycznego“. Nie doceniał Czerny praktycznego znaczenia geografii i nie rozumiał, że geograf nie może pracować w oderwaniu od aktualnych zagadnień życia polityczno-gospodarczego. Wyznając koncepcję „apolityczności nauki“ nie należał do żadnego z działających w Krakowie stronnictw, co jednak nie przeszkadzało mu w sympatyzowaniu z polityką obozu stańczykowskiego.

Zdarzył się nawet wypadek, że Szwarcenberg-Czerny kierował się przy ocenie młodego naukowca względami politycznymi; naukowcem tym był Franciszek Bujak, który w pamiętniku swoim zamieszcza następujące wspomnienie:

„...otrzymałem w Rzymie list od prof. Czernego-Szwarcenberga, który stwierdzał radykalną zmianę jego usposobienia względem mnie i odbierał widoki na przyszłą habilitację u niego.

* Por. Bibliografia prac. F. Szwarcenberg-Czernego zamieszczona na końcu niniejszego opracowania, pozycje 5, 15, 21, 24, 32.

** Por. Bibliografia prac. F. Szwarcenberg-Czernego zamieszczona na końcu niniejszego opracowania.

Kamieniem obrazu były oczywiście moje poglądy polityczne, o których miał błędne pojęcie. W szczególności musiało go dotknąć odrzucenie przeze mnie jego propozycji, abym napisał do „Czasu“ * artykuł potępiający ruch polityczny włościan polskich, których organem był „Przyjaciel Ludu“ (w pierwszej połowie 1901 r.). Jeszcze w roku 1905 sprzeciwiał się mojej habilitacji, ponieważ uważał mnie za socjalistę” **.

Autorytetem była dla Szwarcenberg-Czernego nauka niemiecka, trzymając się jej niewolniczo nie wprowadził on do geografii polskiej własnych koncepcji metodycznych ani też rzeczowych.

W tym czasie kończy się okres geografii opisowej, a rozwija się zapoczątkowany przez klasyków geografii: Aleksandra Humbolta i Karola Rittera kierunek przyrodniczy i wyjaśniający. Kierunek ten głosił, że przedmiotem geografii jest nie tylko znajomość rzeczy i zjawisk jako zwykłych faktów, ale przede wszystkim rozumienie ich jako wzajemnych przyczyn i skutków. To nadanie geografii charakteru badawczego stworzyło tym samym jej podstawy naukowe ***.

Szwarcenberg-Czerny był typowym przedstawicielem kierunku historyczno-teologicznego mającego ówczesnie wielu zwolenników, który w oparciu o materiały geograficzne szukał celowości w przyrodzie i rozwoju społeczeństwa. Kierunek ten nie wykazał żadnego postępu w naukowym wyjaśnieniu praw rządzących zjawiskami geograficznymi, ograniczył się bowiem do głoszenia, iż prawa te należą do mądrości i dobroci Stwórcy ****.

Zgodnie z powyższymi założeniami Szwarcenberg-Czerny wypowiadał się o zadaniach geografii następująco: celem geografii jest „odczucie wszystkich funkcji tego wielkiego organizmu, jakim jest ziemia i odczytanie kiedyś z jej hieroglificznych rysów przewodniej myśli, którą niezbadany Pan Stworzenia tchnął w jej tyle urozmaicone ciało” *****.

Zająwszy tego rodzaju nienaukowe stanowisko nie wniósł wiele do rozwoju geografii polskiej.

W roku 1891 Szwarcenberg-Czerny objął kierownictwo komisji egzaminacyjnej dla kandydatów na nauczycieli szkół średnich w zachodniej Galicji. Chodziło w tym wypadku o popieranie polityki Michała Bobrzyńskiego, który jako kierownik Rady Szkolnej Krajowej

* Krakowskie pismo codzienne o arystokratycznym i klerykalnym charakterze.

** F. Bujak, Drogi mojego życia. „Nauka Polska“, T. 4, 1927, str. 124.

*** Por. S. Nowakowski, Geografia jako nauka. (Wielka Geografia Powszechna), Warszawa 1934 i 1935, str. 10.

**** Ibid., str. 11.

***** F. Czerny: Dzisiejszy stan geografii, jej badań i wiadomości. „Biblioteka warszawska“, T. 1, 1882, str. 220.

zapoczątkował system częściowych ustępstw na gruncie szkolnictwa, zwłaszcza średniego *.

Zajęcie to, które przy wrodzonej sumienności traktował Czerny z wielką gorliwością, odciągnęło go niemal całkowicie od pracy naukowej. Zamierzone i w rękopisach spoczywające prace, głównie z zakresu geografii astronomicznej i etnografii, nie ujrzały już światła dziennego **. W dalszym rozwoju geografii, który nastąpił w tym czasie w Niemczech, Rosji, Anglii i Francji, Szwarценberg-Czerny nie brał żywszego udziału trzymając się z dala od nowych kierunków geograficznych. Był uczonym wybitnie gabinetowym, który nie uznawał pracy w terenie, uważając za najwłaściwsze opracowania kameralne, dlatego też nie zorganizował ani jednej studenckiej wycieczki geograficznej i nieprzychylnie ustosunkowywał się do częstych wędrówek po Karpatach swego współpracownika — Ludomira Sawickiego ***.

Dopiero ten ostatni wniósł w tę gabinetową atmosferę świeży powiew nowych pojęć o zadaniach geografii i jej nowoczesnych metodach badania, ale nastąpiło to już po śmierci Szwarценberg-Czernego.

Jeżeli chodzi o stan geografii w pozostałych krajowych ośrodkach uniwersyteckich, to w tym samym czasie we Lwowie katedrę geografii zajmował Antoni Rehman (1840—1917), raczej botanik niż geograf, badacz Karpat i Afryki Południowej. Równocześnie w najmniej sprzyjających warunkach, bo w Królestwie Polskim w Warszawie, walczył ze skostniałymi poglądami uczonych postępowy geograf Wacław Nałkowski (1851—1911), nie znajdując w społeczeństwie dostatecznego zrozumienia i jakiegokolwiek poparcia.

W roku 1900 Szwarценberg-Czerny otrzymał nominację na dyrektora Instytutu Geograficznego U. J., lecz funkcji tej właściwie nie pełnił, gdyż ograniczył się tylko do przyjęcia lokalu przeznaczonego na siedzibę instytutu ****. W roku 1916 po dłuższym urlopie zdrowotnym Szwarценberg-Czerny przeszedł na emeryturę. Umarł 14 lutego 1917 r. w Krakowie.

* Por. S. Kieniewicz, *Galicja w dobie autonomicznej (1850—1914)*. Wrocław 1952, str. 12 (Wstęp).

** W ostatnich latach życia pisał podobno Czerny bardzo wiele, ale nie drukował, gdyż opanowany był obawą, że w krakowskiej drukarni uniwersyteckiej zagubią mu manuskrypty. Pozostały po nim zbiór prac wzięta na przechowanie córka Zofia Krzyżanowska, u której podczas pożaru Jasła w 1944 r. wszystko spłonęło.

*** Według relacji uczniów Franciszka Szwarценberg-Czernego, prof. F. Bujaka, prof. E. Romera oraz bratanka jego dr Kazimierza Szwarценberg-Czernego.

**** Por. Skład Uniwersytetu Jagiellońskiego. Roczn. 1887/88 i 1899/900 (Archiwum U. J.).

C z e r n y był członkiem zwyczajnym Wiedeńskiego Towarzystwa Geograficznego, członkiem honorowym austriacko-węgierskiego Towarzystwa Kolonialnego w Wiedniu, członkiem komisji historycznej, fizjograficznej i balneologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie, członkiem Towarzystwa Tatrzańskiego, radcą dworu austriackiego i komandorem orderu Franciszka Józefa. Pracy społecznej właściwie nie udzielał się zupełnie.

W latach 1878 i 1881 reprezentował Wydział Filozoficzny U. J. na Międzynarodowych Kongresach Geograficznych w Paryżu i Wenecji *. Na obu kongresach S z w a r c e n b e r g - C z e r n y nie wygłaszał referatów i nie brał udziału w dyskusji.

* Por. Akta Senatu Akademickiego U.J., Wydział Filozoficzny, Geografia, 38 c. 1853—1916 (Archiwum U.J.).

PRZEGLĄD DOROBKU NAUKOWEGO

Przejdźmy do omówienia poszczególnych prac C z e r n e g o. Nie rozpatrujemy ich w porządku chronologicznym, którego zachowanie jest konieczne, jeśli się chce odsłonić ewolucję myśli pisarza. Ale w tym wypadku byłoby to niecelowe ze względu na charakter twórczości stanowiącej mozaikę prac o bardzo różnorodnej problematyce, prac nie powiązanych ze sobą, a tym samym nie pozwalających na ułożenie syntetycznego obrazu. Z tego też względu rozpatrujemy prace zgrupowawszy je w pewne całości tematyczne.

W całokształcie twórczości C z e r n e g o zupełnie odrębną grupę stanowią jego trzy pierwsze prace. Są to następujące studia historyczne: 1) „*Panowanie Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyków*“ (1871), 2) „*Trybunat Grakchów*“, niedrukowany (1872), 3) „*Zawiazki państwowe i kościelne Czech, Polski i Węgier w XVII w.*“ (1872).

Pierwsze z nich przyniosło mu doktorat, pozostałe pisane były z myślą o habilitacji. Nie będziemy ich tu omawiać. Fachowa opinia historyczna przyjęła wspomniane prace dość pochlebnie, podkreślając niezwykłą skrupulatność opracowania oraz umiejętność właściwego wykorzystania bogatego materiału źródłowego*.

Dziedziną, która przyniosła C z e r n e m u pozycję w świecie naukowym za granicą, a tym samym i w kraju oraz stanowisko profesora, była geografia fizyczna.

Ukazujące się w tym czasie nieliczne rozprawy z zakresu geografii fizycznej dotyczyły głównie zagadnień regionalnych, natomiast publikacje poświęcone specjalnie ogólnym tematom fizjograficznym zaliczały się do rzadkości.

Spośród nich wyróżnić należy poważną i przez współczesnych wysoko cenioną monografię C z e r n e g o o wpływie wiatrów na ukształtowanie

* Por. Akta dotyczące habilitacji dr F. Szwarcenberg-Czernego na wydziale filozoficznym U.J. (Archiwum U.J.) i recenzje pracy pt. *Zawiazki państwowe i kościelne Czech, Polski i Węgier w XVII w.*, podpisaną P. (zapewne Adolf Pawiński). Biblioteka Warszawska, T. 4, 1872, str. 315.

powierzchni ziemi. Tytuł oryginalny brzmi: „*Die Wirkung der Winde auf die Gestaltung der Erde*“ (1876). Drukowana była jako 48 dodatek do znanego czasopisma „*Petermanns Geographische Mitteilungen*“.

O tej rozprawie tak pisze Jerzy S m o l e ń s k i: „...oparta na sumiennym i krytycznym wyzyskaniu obfitej literatury przedmiotu, uważana była przez pewien czas za „standard-work“ w danym zakresie. Utorowała ona autorowi drogę do katedry geografii na U.J., na której stał się następcą P o l a “*.

Praca C z e r n e g o nie wnosi jednak zasadniczo nic nowego do problematyki geografii fizycznej. Autor zestawia tylko istniejący już w tej dziedzinie materiał naukowy, ale czyni to w sposób krytyczny i dowodzący dobrej znajomości przedmiotu. Oprócz doskonałego oboznania ze światowym piśmiennictwem geologicznym, klimatologiczno-meteorologicznym, z zakresu geografii fizycznej i regionalnej (spis źródeł obejmuje przeszło 200 prac z wyżej wymienionych dziedzin) wykazuje on umiejętność uszeregowania wybranych zagadnień, a następnie systematycznego ich rozwijania w sposób jasny i prosty. Z rozsypanych po różnych książkach i czasopismach wypowiedzi przedstawicieli poszczególnych specjalizacji geograficznych potrafił C z e r n y opracować w sposób naukowy, syntetyczny obraz wpływu wiatru na powierzchnię ziemi.

Pierwsza część pracy zawiera charakterystykę klimatyczno-meteorologicznych wpływów wiatru. Autor omawia w niej: 1) rolę wiatru w powstaniu stref klimatycznych, 2) wpływ masy kontynentalnej na powstanie i kierunek prądów powietrznych, 3) pustynie, stepy i regiony leśne.

W części drugiej zajmuje się C z e r n y mechaniczną działalnością wiatru (szybkość, siła i kierunek) biorąc pod uwagę jej wpływ na skały i wody; część ta zawiera poza tym zestawienie ówczesnych poglądów na tworzenie się form wydmowych i ich wędrówkę oraz na erozję wietrzną. Następnie autor omawia efekt wpływu wiatru na powierzchnię wody — spiętrzanie wody, kipieli morską, niszczenie i przyrastanie wybrzeży. Rozdział ostatni informuje o pośrednim związku wiatrów z trzęsieniami ziemi, wybuchami wulkanów, a także z elektrycznością i magnetyzmem ziemskim. Do pracy załączona jest mapka prądów powietrznych, na której podano rozmieszczenie głównych rodzajów szaty roślinnej, jak tundra, step, pustynia itd. (powstanie ich przedstawiono jako wynik wpływu wiatrów), a na oceanach zaznaczono szlaki żaglowców i czas trwania podróży (w dniach).

W pracę tę C z e r n y nie włożył własnych oryginalnych myśli, ale ograniczył się do prawidłowego preselekcjonowania, a następnie usyste-

* J. S m o l e ń s k i, Rzut oka na stan ogólnej geografii fizycznej w Polsce w ostatnim pięćdziesięcioleciu (1875—1925). Odbitka z jubileuszowego tomu „*Kosmosu*“, Kraków 1927.

matyzowania poglądów oraz wyników badań istniejących w zakresie rozpatrywanego zagadnienia. I na tym ostatnim polega wartość powyższej pracy.

Dziwny wydaje się fakt, że C z e r n y, który wyjeżdżając za granicę posiadał skromny zasób wiadomości geograficznych, potrafił po roku studiów uniwersyteckich napisać rozprawę o tak wnikliwej interpretacji materiału geograficznego, zawartego w bardzo bogatej literaturze. Zdarza się to czasem jednostkom niezwykle zdolnym, nie spotyka się jednak wypadku, żeby pisarz, który swym utworem osiągnął pozycję w jakiejś dziedzinie, nigdy już do niej nie powrócił i nie pokusił się o dalsze wypróbowanie swoich sił na tym polu. Uznanie opinii wzmacnia bowiem samopoczucie, dodaje pewności, szczególnie twórcom młodym, a poza tym otwiera perspektywę na przyszłość, czego się nikt z własnej woli nie wyrzeka. Tymczasem tego rodzaju sytuacja zaszła właśnie w twórczości C z e r n e g o. Zadebiutowawszy tak świetnie rozprawą z geografii fizycznej *, nie powrócił już do jej zagadnień w swoich późniejszych pracach, znikło zainteresowanie tego rodzaju tematyką **.

W latach następnych napisał C z e r n y kilka drobnych artykułów wiążących się w pewnym stopniu z geografią fizyczną, ale pozostających na popularnym jednak poziomie. Są to: 1) „Zarys geografii fizycznej oceanu“ (1877), 2) „O wytwarzaniu się gór“ (1879), 3) „Jaskinie lodowe“ (1884).

Pierwszy zawiera historyczny przegląd badań oceanu łącznie z metodami, jakimi się przy nich posługiwano, oraz przegląd morskich wypraw naukowych. Na zakończenie autor daje zestawienie wyników tych ostatnich z punktu widzenia ich wartości dla geografii.

W pracy „O wytwarzaniu się gór“ omawia C z e r n y poglądy uczonych na to zagadnienie poczynając od czasów greckich i rzymskich. Szerzej zajmuje się teorią „neptunistów“ i „plutonistów“, krytykuje obie, lecz przy pomocy argumentów innych uczonych. Następnie przechodzi do szkoły angielskiej (Karol L y e l l) i niemieckiej (E. S u e s s), która powstanie gór tłumaczy procesem kontrakcji ziemi pod wpływem jej systematycznego oziębiania się. Nie zajmując zdecydowanego stanowiska C z e r n y przechyła się ku ostatniej jako najnowszej i najlepiej zgadzającej się z historią genezy globu ziemskiego oraz z prawami fizyki kosmicznej. Zaznacza jednak, że dalsze badania mogą zadać kłam i tej teorii.

Trzecia praca ma jedynie za zadanie zwrócić uwagę przyrodników polskich na ciekawe zjawisko jaskiń lodowych ze względu na przypuszczalną ich obecność w Karpatach. Na podstawie opisów z literatury obcej

* Por. Recenzja A. Kirchoffa cytowana na str. 21 (notka **).

** Z tych względów kursowały w Polsce pogłoski podważające autorstwo C z e r n e g o niniejszej pracy, brak jednak na to jakichkolwiek dowodów.

C z e r n y omawia zbadane już groty i przytacza poglądy na proces tworzenia się w nich lodów. Sam, jak zazwyczaj, nie wypowiada swego sądu.

Pewien związek z wyżej omówionymi pozycjami autorskimi C z e r n e g o wykazuje artykuł: „Znaczenie lasów zwłaszcza w górach i dla gór” (1878). Porusza w nim kwestię ochrony lasów przedstawiając ich rozległe wpływy klimatyczne (temperatura, opady, ciśnienie, wilgotność powietrza) i hydrologiczne (stany wód, potoków i rzek, wydajność źródeł). Oprócz znaczenia lasu dla ekonomiki rolnej podkreśla jego rolę w gospodarce człowieka i nawołuje do pouczania społeczeństwa, że: „...lasy są to kasy oszczędności, w których sama dobroczynna natura złożyła dla człowieka nieobliczone kapitały” oraz że „spełniają one swe wielkie posłannictwo nie tylko na dziś i dla dzisiejszych ich posiadaczy, ale są jednocześnie majątkiem całych krajów i stanem swym dzisiejszym rozstrzygają wprost o dobrobycie przyszłych pokoleń” *.

Szczególny nacisk kładzie przy tym na sprawę walki z rabunkowym trzebieeniem lasów górskich.

Duże zainteresowanie okazywał C z e r n y dla klimatologii i meteorologii, mimo że poświęcił im zaledwie dwie prace, ale z wypowiedziami dotyczącymi tych dziedzin spotkać się można w większości jego utworów.

Praca pt. „Zmienność klimatu i jej przyczyny” (1877) stanowi teoretyczne rozważania na powyższy temat. E. B e h m, autor recenzji zamieszczonej w „Petermanns Geographische Mitteilungen” (Geographischer Monatsbericht) zauważa, że jak na laika przeprowadzono ją przystępnie i z przedyskutowaniem określonych punktów historycznych **.

W pracy tej C z e r n y stara się uzasadnić przypuszczenie o istnieniu okresowych zmian klimatycznych. W tym celu rozważa wpływ warunków kosmicznych na zmianę klimatu ziemi: okresowe zmiany w położeniu ziemi względem słońca, periodyczność w występowaniu plam słonecznych, wpływ księżyca, jak również przyczyny telluryczne (ziemskie), a więc: zmiany w kierunkach prądów morskich, położenie geograficzne terenu, zalesienie i wreszcie działalność człowieka (osuszanie i nawadnianie). Wykazawszy w ten sposób okresową zmienność klimatu i jej przyczyny w czasach historycznych, daje następnie zarys klimatu w przeszłości geologicznej, aby tym lepiej uzasadnić twierdzenie o jego zmienności. Jest to jedna z nielicznych prac, w której C z e r n y decyduje się na sprecyzowanie swego poglądu i zajęcie zdecydowanego stanowiska, które w zasadniczej koncepcji jest stanowiskiem naukowo słusznym. Ta sama praca, tylko z małymi zmianami, została wydana w języku niemieckim w roku 1881.

* F. C z e r n y, Znaczenie lasów zwłaszcza w górach i dla gór. „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, T. 3, 1878, str. 18—19.

** „Petermanns Geographische Mitteilungen”, 1880, str. 474—475.

Ciekawy jest z tejże dziedziny artykuł C z e r n e g o pt. „*Dzisiejsza prognoza meteorologiczna*“ (1883). We wstępie do niego omawia autor meteorologię teoretyczną: czym się zajmuje oraz jakie są jej zalety i wady. Te ostatnie polegają na tym, że „...opierając się na średnich tylko wartościach i ubiegając się o same tylko stałe normy i prawa, tłumiła właśnie z całą świadomością chwilowe zmiany i codzienne następstwo zjawisk“*.

Dalej popiera bardzo silnie meteorologię praktyczną tj. prognozę meteorologiczną, domagając się założenia w kraju gęstej sieci stacji meteorologicznych podległych jednemu naczelnemu obserwatorium.

„...prognoza meteorologiczna, na takiej instytucji oparta wzbogaci Polskę o najżywotniejszy zakład asekuracyjny, jeśli nie od wszystkich, bo to niepodobna, to w każdym razie od bardzo wielu klęsk i strat, dziś niejako mszczących się na nas za naszą nieświadomość i niedbałość“**.

Omówiwszy znaczenie prognozy meteorologicznej dla rolnictwa, żeglarsstwa itp. podaje jeszcze sposób sporządzania map synoptycznych oraz charakteryzuje zachodnio- i środkowo-europejskie stacje obserwacyjne.

Praca ta ze względu na całkowicie nowoczesne podejście autora do tematu należy do ciekawszych i zasługuje na uwagę. C z e r n y przeprowadza w niej bowiem rzeczową krytykę meteorologii teoretycznej, a głównie jej metody badań opartej wyłącznie na obliczaniu z zebranych spostrzeżeń wartości średnich oraz na ustalaniu praw rządzących poszczególnymi zjawiskami. Kładzie on silny nacisk na badanie dynamiki zjawisk atmosferycznych reprezentując tym samym podejście bardzo zbliżone do obecnego. A więc w dziedzinie meteorologii wyprzedza C z e r n y o pół wieku współczesne dlań poglądy, nawołując zaś do zakładania meteorologicznych stacji obserwacyjnych drugiego i trzeciego rzędu*** oraz ogólnopolskiej instytucji centralnej zdradza umiejętność oceny istniejącej sytuacji, a także umiejętność wskazania możliwości i kierunków rozwoju danej specjalności naukowej.

W dorobku naukowym C z e r n e g o grupę odrębną, a zarazem najliczniejszą, tworzą publikacje, których przedmiotem są aktualne zagadnienia głównie polityczne związane z terenem Afryki i Azji.

Osobne miejsce należy się tutaj książce pt. „*Egipt i Mahdi w Sudanie*“ (1884), napisanej w związku z wybuchem w Sudanie rewolucji narodowo-wyzwoleńczej. Rewolucja ta była wynikiem niezadowolenia ubogiej ludności z panowania angielsko-egipskiego. Przyczyna leżała przede wszystkim w niesprawiedliwym rozdziale bardzo wysokich podatków, przy któ-

* F. C z e r n y, *Dzisiejsza prognoza meteorologiczna*. „Niwa“, T. 1, 1883, str. 391.

** Ibid., str. 402—403.

*** Galicyjska sieć meteorologiczna została założona w r. 1865/66 z inicjatywy Komisji Fizjograficznej w ramach Krakowskiego Towarzystwa Naukowego.

rych ściąganiu urzędnicy i żołnierze dopuszczali się różnego rodzaju wykroczeń. To ogólne niezadowolenie wykorzystał derwisz Mohammed Achmed, który ogłosił się Mahdim — muzułmańskim Mesjaszem — wiedząc, że tylko na gruncie religijnym można zjednoczyć żyjące w ciągłej walce plemiona. Odniósł szereg zwycięstw; ale prymitywne państwo mahdyistów, stojąc na rozdrożu pomiędzy ustrojem na wpół niewolniczym, na wpół feudalnym, a zdradzającym już pewne elementy kapitalizmu, nie miało oczywiście żadnych szans przetrwania. Powstanie Mahdiego było ruchem kierowanym utopijnymi hasłami, podobnym do buntów chłopskich w średniowiecznej Europie.

C z e r n y jako wyznawca legitymistycznych idei stańczykowskich zasadniczo potępia powstanie ludności arabskiej. Dla niego wszelki ruch z dołu, objaw woli, a coś dopiero narzucanie jej i przeciwstawianie się porządkowi ustanowionemu przez władzę państwową jest „dążnością rozkładową”. Rozruchy sudańskie uważa on za wyraz gospodarzącego bezkarnie barbarzyństwa i fanatyzmu. Dlatego też krytykuje dotychczasową, według niego zbyt tolerancyjną, politykę kolonialną Anglii, „...która unikając na każdym kroku zawikłań i krwawej rozprawy, wydała dziś takie rezultaty, jak: rosnące niezadowolenie w Indiach, wygnanie przez Zulusów uznanego przez Anglię Keczwaya, zrzeczenie się zwierzchnictwa nad republiką Boerów z Transwaalu, w australijskich koloniach najwyraźniejsze dążenie do federacji i wyswobodzenia się na kształt Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, a w Egipcie bez mała już trwożliwe wołanie: Mahdi ante portas“ *.

C z e r n y uważa, że tego rodzaju postępowanie rządu angielskiego sprzeczne jest z powszechnymi interesami cywilizacji, która z Sudanu winna uczynić swoją awangardę w łonie Afryki. Ten wzniosły cel zrealizować można zdaniem jego tylko drogą zbrojnej interwencji, która by skutecznie stłumiła „wywrotowe zakusy tłumu”. Z powyższą oceną narodowo-wyzwoleńczych dążeń ludów kolonialnych spotkać się można niejednokrotnie na kartach pism C z e r n e g o.

Interesuje go szczególnie kontynent afrykański. Już jedną ze swoich pierwszych prac pt. „*Entdeckungsgeschichte der Gabun- und Ogoweländer und die Ogowequellen*“ (1876) poświęca historii odkryć francuskich posiadłości afrykańskich, krajów nad Gabunem i Ogowe, leżących na zachodnim wybrzeżu lądu w pobliżu równika.

W następnej pracy z tego cyklu pt. „*Handel ludźmi w Afryce*“ (1878) zajmuje się C z e r n y sprawą handlu Murzynami, która w tym czasie była jednym z problemów nurtujących światową opinię publiczną. W pracy tej daje przegląd historii handlu niewolnikami oraz metod przedsiębra-

* F. Czerny, Egipt i Mahdi w Sudanie. Kraków 1884a str. 34.

nych celem zniesienia „tak hańbiącego precedensu“. Lecz handel ludźmi potępia autor tylko ze względu na uczucie swoje, obrażone uczucie wolności osobistej oraz dążenie do przestrzegania zasad humanitaryzmu, w rzeczywistości bowiem jest to tolerancja krzywd, jeśli chodzi o „ludy stojące pod względem towarzyskim i obyczajowym tak nisko jeszcze, że o węzłach rodzinnych i o prawach jednostki nie może być u nich mowy“ *.

A więc gdy zajdzie potrzeba, można nimi handlować, tym bardziej, że według C z e r n e g o „...handel ludźmi nie robi wyjątku z pod tej powszechnej ekonomicznej zasady. Czerpie on swoje warunki bytu w nadmiarze, czyli zbyt obfitej niewolników po jednej, a w potrzebie po drugiej stronie“ **.

W ten sposób C z e r n y zgodnie z interesami państw kolonialnych stara się usprawiedliwić handel ludźmi.

Mimo to, nie chcąc pozostawać w konflikcie z zasadami etyki chrześcijańskiej, wzywa społeczeństwo do popierania stowarzyszeń filantropijnych i zapowiadanej przez nie pokojowej, cywilizatorskiej krucjaty do wnętrza Afryki. Oto typowy światopogląd galicyjskiego konserwatysty, cechuje go wtłoczenie w określone ramy, poza które nie wypada się wychylać.

Z powodu przygotowań do projektowanej przez Stefana Rogozińskiego wyprawy w głąb Afryki napisał C z e r n y okolicznościowy artykuł pt. „*Charakter dzisiejszych wypraw do Afryki*“ (1882), w którym oburza się na wykształconą część społeczeństwa za obojętność względem tak „doniosłego“ wydarzenia. Chce obudzić w niej zainteresowanie dla spraw geograficznych, co jest stanowiskiem słusznym, ale popełnia przy tym jeden błąd: nie dostrzega polityczno-ekonomicznego aspektu większości wypraw podejmowanych przez państwa europejskie. Wyprawom tym według niego przyświecają tylko dwa cele: „...1) cywilizatorski tj. stłumienie handlu niewolnikami, szerzenie między krajowcami wiary chrześcijańskiej, oświaty i wyższej kultury, 2) ściśle odkrywczy i badawczy“ ***.

Krakowski „Czas“ omawiając w związku z wyprawą Rogozińskiego rywalizację Anglii i Francji na obszarze Afryki pisze:

„Gdyby pan Rogoziński w celach naukowych i handlowo-geograficznych wyprawę do środka Afryki organizował, mógłby liczyć na powszechniejsze w Polsce poparcie. Zresztą z afrykańskich odkryć ani nasz handel, ani nasz przemysł nigdy nie skorzysta, tym bardziej, że udział w nich biorą przedstawiciele kilku państw...“ ****.

* F. C z e r n y, Handel ludźmi w Afryce. „Niwa“, T. 3, 1878, str. 12.

** Ibid., str. 15.

*** F. C z e r n y, Charakter dzisiejszych wypraw do Afryki. „Niwa“, T. 2, 1882, str. 644.

**** „Czas“ (czasopismo codzienne). Kraków dn. 10 lutego 1882 r. (nr 33).

Nawoływanie C z e r n e g o do składania funduszków na wyprawę Rogozińskiego nie przyniosło rezultatów; zwyciężyła uprawiana przez nasze społeczeństwo ekonomia zaściankowa, która nie widziała celu ponoszenia ofiar na sprawy dalsze, nie przedstawiające natychmiastowej praktycznej korzyści.

Toteż słusznie zauważa C z e r n y, „...że wygodniej nam przypatrywać się z poza parkanów i rogatek naszych poświęcaniu się, ofiarności i zdobywcom naukowym innych narodów i wyczekiwać zasklepionym w naszych ekonomicznych interesach, rychłoli z tych ofiar i usiłowań i na nasze niwy spadnie pośrednio czy bezpośrednio — ale dojrzały, gotowy już owoc“ *.

Należy zaznaczyć, że omawiany wyżej artykuł zawiera ciekawą wypowiedź C z e r n e g o dotyczącą kwestii murzyńskiej, w której twierdzi w przeciwieństwie do panujących ówczesnie poglądów, iż „...nie wynika z tego jeszcze, aby ten sam murzyn, pogrążony w rutynie, na którą tyśiące lat się składały, zamknięty najdłużej przed wpływem kultur wyższych, zaznaczał zarówno stopniem swych intelektualnych zasobów, jak swą barwą jakąś czarną na ziemi plamę, ażeby usprawiedliwiać w cokolwiek straszny werdykt, jakim go w XVI w. obrzucono, jakoby mianowicie tworzył upośledzoną już z natury rasę i już z góry był skazany na podłacą rolę niewolnika względem białych. I w nim tłą — choć głębiej może i w ukryciu — te subtelne tchnienia, które pielęgnowane i kształcone stopniowo i metodycznie, przemieniają barbarzyńców w narody, pnące się coraz wyżej do światła cywilizacji“ **.

W dziesięć lat później zajął się C z e r n y odkryciami podróżnika angielskiego Henryka S t a n l e y 'a, którego wyprawy w głąb Afryki (bieg rzeki Kongo) podejmowane były z inicjatywy i na koszt imperialistycznych potentatów Ameryki i Europy.

I dopiero w pracy pt. *„Ostatnia podróż Stanleya“* (1890) C z e r n y zaczyna dostrzegać, wprowadzając słabo, co kryje się poza humanitarnymi hasłami różnego rodzaju ekspedycji odkrywczo-badawczych. Zdaje sobie sprawę, że odkrycia S t a n l e y 'a rozpętały walkę konkurencyjną o nowe tereny kolonizacyjne w Afryce Równikowej, ale w dalszym ciągu uważa, że przyniosą one ludom kolonialnym dobrobyt i cywilizację. A wiemy powszechnie, na czym w rzeczywistości polegała owa „cywilizacja“ szerzona przez Europejczyków w koloniach. Przyniosła ona ludności tubylczej rozpowszechnienie się chorób, alkoholizm, eksploatację gospodarczą, nieludzkie traktowanie oraz krwawe represje za objawy niezadowolenia lub buntu.

* F. C z e r n y, Charakter dzisiejszych wypraw do Afryki. „Niwa“, T. 2, 1882, str. 645.

** Ibid., str. 635.

Z opracowań poświęconych sprawom kontynentu afrykańskiego przebiega wyraźnie determinizm geograficzny. Zdaniem C z e r n e g o środowisko geograficzne jest siłą decydującą lub co najmniej warunkującą działalność i rozwój społeczeństwa murzyńskiego. Na powyższy temat wypowiada się w następujący sposób: „...Tem gorzej, że bez poczucia praw człowieka i bez silniejszych węzłów rodzinnych, murzyni ujrżeli się na lądzie afrykańskim wśród warunków fizycznych, najzupełniej nie sprzyjających obudzeniu się w nich wyżej sięgających potrzeb i dążeń, w imię których mogliby rozwinąć rozleglejszą i silniejszą zarówno indywidualną jak zbiorową działalność na polu swej materialnej kultury“*.

Szczególny wpływ na kształtowanie się psychiki Murzynów przypisuje C z e r n y czynnikom klimatycznym. Wyrazem tego może być zdanie: „...ciepły klimat i obfitość roślinnych środków wyżywienia nie mogły być naturalnie bodźcem i dźwignią ich energii, lecz owszem musiały ją sparaliżować i stępić“**.

Do zagadnień związanych z lądem afrykańskim powraca jeszcze C z e r n y w pracy: *„Projektowane morze w Saharze algiersko-tunetańskiej i jego znaczenie“* (1882). Krótki ten artykuł poświęcony jest projektowi zalania wodą z Morza Śródziemnego szottów Sahary algiersko-tunetańskiej; C z e r n y popiera ten pomysł, lecz nie daje argumentów własnych, jego zalety i wady omawia na podstawie wypowiedzi zawartych w pracach różnych obcych autorów.

Jak już wyżej wspomniano, C z e r n y interesował się również wydarzeniami w Azji, dowodem tego są prace: *„Tonkin“* (1884) i *„Rosja w Turkiestanie“* (1884). Obie zawierają szczegółowy opis fizjograficzny kraju, a więc: ukształtowanie pionowe i poziome, warunki klimatyczne, hydrograficzne i glebowe, poza tym wiadomości dotyczące życia gospodarczego, bogactw kopalnych oraz stosunków ludnościowych.

W pierwszej z nich pisze autor o czynnikach, które pobudzają oświecone społeczeństwo do rozszerzania swej działalności na zamorskie kontynenty. Zdaniem jego: „...Najsilniejszym z nich bezsprzecznie jest wszakże czynnik socjalno-ekonomiczny, jest dotkliwa potrzeba otwarcia najszerszych i najliczniejszych ujść bądźto dla emigracji, spowodowanej zbyt dużym wzrostem ludności w pewnych krajach i trudnościami wynikającej stąd konkurencji... bądź też — i to w wyższym jeszcze stopniu — dla wyrobów fabrycznych celem uchylenia niebezpieczeństwa ich hyperprodukcji na miejscu, a tem samem celem zapobieżenia całemu szeregowi klęsk spo-

* F. C z e r n y, Charakter dzisiejszych wypraw do Afryki. „Niwa“, T. 2, 1882, str. 633—634.

** Ibid., str. 634.

łecznych takich, jak bezrobocie i wszystkie biorące w niem swój początek agitacye socjalistyczno-komunistyczne“.*

Wypowiedź ta doskonale charakteryzuje C z e r n e g o jako typowego geografa burżuazyjnego, tłumaczącego zaboborne tendencje polityki imperialistycznej zbytnim przyrostem ludności, nadmiarem rąk do pracy lub brakiem zbytu towarów. W tym też tonie omawia on politykę mocarstw europejskich dążących do zawładnięcia bogatymi Chinami. Niepokoją go jednak zabory Rosji w Turkiestanie. Uważa, że w pewnym stopniu warunkuje je specyficzna sytuacja, a więc brak naturalnej granicy fizycznej oddzielającej Rosję od ludów barbarzyńskich i „...przeto trzeba się względem tych ludów z konieczności kierować jedynie maksymami prawa naturalnego, opartego na instynkcie zachowawczym swego mienia, czci i życia, a gdzieby to nie pomogło, uciec się jako do *ultima ratio* do oręża tj. do podboju“.**

Tłumacząc charakter polityki zagranicznej państwa imperialistycznego jego właściwościami fizjograficznymi, ześlizguje się C z e r n y na pozycję geografizmu, z tym jednak, że stanowiska tego nie podtrzymuje konsekwentnie w swoich dalszych rozważaniach. Główną bowiem rolę przypisuje on względem strategicznym (opанowanie Persji) i przed nimi to ostrzega Anglię zachęcając ją równocześnie do działania stanowczego oraz zarzucenia drogi półśrodków, tym bardziej, „...że żołnierz i kolonista rosyjski choć różny religią i cywilizacją od krajowców Azji, jest przecież dla nich bez porównania przystępniejszym i łatwiejszym do pewnej z nimi fraternizacji, aniżeli jest to możebnem między Anglikami a Hindusami. Postępy Rosji w Azji odbywają się nie tyle może nawet w imię samego uroku jej militarnej przewagi, ile raczej dzięki pewnej utajonej sympatii ze strony Azyatów dla narodu rosyjskiego i dziwnej łatwości assimilowania się z nim po raz dokonanym przezeń podboju“.**

Wypowiedź powyższa zdradza u C z e r n e g o tendencje proangielskie, pewien kult Zachodu.

Artykuł pt. „Chiny“ *Richthofena* (1883) jest obszerną recenzją pracy pod tym samym tytułem napisanej przez niemieckiego geografa i geologa Ferdynanda *Richthofena***** (1833—1905), który był również podróżnikiem, badaczem krajów egzotycznych, zwłaszcza Chin. C z e r n y podkreśla naukowo-geograficzną wartość niniejszego opracowania, w nim

* F. Czerny, Tonkin. „Przegląd Polski“, T. 1, 1884, str. 4.

** F. Czerny, Rosja w Turkiestanie. „Przegląd Polski“, T. 4, 1884, str. 73.

*** Ibid., str. 302.

**** F. Richthofen, China — Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien. Berlin 1877; 2 Band, ibid. 1882; 4 Band, ibid. 1883, atlas (część 1) ibid. 1885. Pozostałe tomy (3 i 5) oraz część 2 atlasu ukazały się już po śmierci autora staraniem jego uczniów: Z. Tiessena, F. Frecha i M. Grolla w Berlinie w r. 1912.

bowiem zastosował Richthofen zapoczątkowaną przez Humboldta i Rittera nowożytną metodę badań geograficznych, opartą na przyczynowym i porównawczym ujmowaniu zjawisk.

Przeprowadzona przez Czernego ocena niniejszego artykułu ma charakter pozytywny, między innymi pisze on: „...dopiero dzieło Richthofena odsłoniło całokształt fizyczny Chin, ginących gdzieś w półcieniu na wielkim krajobrazie Azji i zdjawszy po raz pierwszy umiejętną fotografię ich rzeczywistych rysów, wyprowadziło w ten sposób już w bardzo znacznej części najważniejsze właśnie, bo zasadnicze elementy ich geografii, tj. geologiczną strukturę i plastyczny ustrój, z krainy dotychczasowych legend i hipotez“.*

Odrębną pozycję w twórczości Czernego stanowią dwie prace: „Zarys rozwoju wiedzy o ziemi na tle historii odkryć geograficznych“ (1880) i „O wpływie wielkich odkryć geograficznych na Polskę i jej oświatę w XVI w.“ (1884).

W pierwszej daje autor zarys historii odkryć geograficznych odznaczający się dość bogatym materiałem faktograficznym. W rozdziale wstępnym zajmuje się Czerny rozwojem geografii, następnie omawia zakres wiadomości geograficznych ludów barbarzyńskich, odkrycia narodów starożytnych oraz odkrycia w wiekach średnich (do czasów wielkich odkryć geograficznych). Drugą część książki rozpoczyna epoka wielkich odkryć: wyprawy Vasco da Gamy, Kolumba, Vespucci'ego i Magellana. Dalej podane są hiszpańskie odkrycia na Oceanie Spokojnym, zapoznanie się ludności Europy ze światem arktycznym i północną Azją oraz odkrycia geograficzne w ciągu XVI, XVII i pierwszej połowy XVIII wieku na obszarze Afryki, Azji i Australii. W treści spotyka się wzmianki o wyprawach podejmowanych przez podróżników rosyjskich na tereny Syberii i Oceanu Lodowatego; przy entuzjastycznych opisach osiągnięć podróżników i badaczy zachodnich zdradzają one pewne akcenty umniejszenia dorobku rosyjskiego.

W zakończeniu przedstawiony jest rozwój geografii jako umiejętności — działalność Aleksandra Humboldta, Karola Rittera i Leopolda von Bucha — oraz pierwsze naukowe wyprawy i badania geograficzne.

Praca ta ma charakter popularny** i jest w znacznej mierze kompilacją.

Odkryciami geograficznymi zajął się Czerny po raz drugi w artykule „O wpływie wielkich odkryć geograficznych na Polskę i jej oświatę w XVI w.“, przygotowanym jako referat na Zjazd Kochanowskiego w 1884 roku.

Artykuł ten należy do lepszych prac Czernego. Autor omawia

* F. Czerny, „Chiny“ Richthofena. „Niwa“, T. 1, 1883, str. 173.

** Drukowana była jako dodatek do „Wędrowca“, T. 8, nr 192—202, 1880.

w nim wpływ wielkich odkryć geograficznych na Polskę i rozwój jej oświaty w XVI w. i dochodzi do wniosku, że:

„1) wpływ ten był jedynie pośredni i częściowy, że uwidocznił się pod dwoma tylko względami: a) handlowym, bo odkrycia te przyczyniły się do przeniesienia grawitacyjnego punktu dla handlu wywozowego i przywozowego polskiego z nad Morza Czarnego nad Bałtyk — do ujść Wisły, Niemna i Dźwiny, b) naukowym, choć zdobycze naukowe tych odkryć w niczem nie były dziełem polskim.

2) wpływ naukowy odbił się w literaturze polskiej XVI w. stosunkowo bardzo słabo... mimo to przecież wiedziano w Polsce o tych odkryciach już od samego początku XVI stulecia i o nich — jak tego dowodzą współczesne podręczniki geograficzne * — w szkołach uczono.

3) obudzony natomiast w Polsce XVI wieku interes do geografii w ogóle i żywszy ruch literacki na tem polu ** nie były wypływem wielkich odkryć geograficznych, ile raczej w pierwszym rzędzie następstwem wcześniej już nastalego odrodzenia się nauk klasycznych“.

Rozważając zagadnienie naukowego wpływu wielkich odkryć geograficznych na oświatę polską XVI w. C z e r n y słusznie zauważa, że wpływ ten nie mógł być równie silny i rozległy jak w zachodniej Europie.

„Skoro bowiem Polska ani do tych odkryć w niczem się nie przyczyniła, ani z nich żadnych bezpośrednich materialnych korzyści nie ciągnęła, a odkrycia te same przez się nie zaraz zdołały z gruntu zmienić starożytnych wyobrażeń o fizycznych warunkach ziemi, przeto uczony świat polski nie miał *eo ipso* powodu entuzjazmować się temi odkryciami w tym stopniu jak zachodnio-europejski“.

W zakończeniu pracy stwierdza autor, że nauka polska może w owym okresie poszczycić się wielkim geniuszem myśli — Mikołajem Kopernikiem, najpotężniejszą postacią polskiego Odrodzenia. W związku z tym pisze Czerny: „...taż sama Polska XVI wieku najbardziej w Europie stojąca na uboczu całego odkrywczo-geograficznego ruchu,

* Z ówczesnych podręczników geograficznych Czerny wymienia: Jana ze Stobnicy, *Introductio in Ptolemaei cosmographiam*. 1512; Henryka Glareana, *De geographia liber unus*. 1529; Jana Honterga, *Rudimentorum Cosmographiae libri duo*. 1530; Marcina Bielskiego, *Kronika świata*. 1551.

** Omawiając to zagadnienie Czerny wymienia: Macieja z Miechowa: *Tractatus de duabus Sarmatiis*. 1517; Kromera: *Polonia*. 1577; Strykowski: *Sarmatiae europaeae descriptio*. 1578; Sarnickiego: *Descriptio veteris et novae Poloniae*. 1585; mapy Polski Wapowskiego (1528) i Grodeckiego (1558) oraz mapy świata z „Kroniki“ Marcina Bielskiego.

*** F. Czerny, O wpływie wielkich odkryć geograficznych na Polskę i jej oświatę w XVI w. „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce“, PAU, T. 5, 1884, str. 14—15.

**** Ibid., str. 6.

jednocześnie jak gdyby szukała za tę ujmę rekompensaty w innym kierunku, wysilała się właśnie i to do pewnego stopnia więcej nawet niż jakikolwiek inny naród europejski, w pracy na polu matematyki i astronomii, póki na tem polu nie dobiła się ze wszech miar, zaiste, równego sławie Gamy i Kolumba dzieła, tj. rewolucyi astronomicznej Kopernika, — jeśli się to zważy, to podobno niedostatki w jej literaturze geograficznej XVI w. nie wydadzą się nam ani tak wielkimi, ani tak rażącymi, jakby się z powyższej pokazywało analizie“.*

W roku 1882 napisał Czerny pracę pt. „*Dzisiejszy stan geografii, jej badań i wiadomości*“ omawiając w niej rozwój historyczny „ziemioznawstwa“, jego przedmiot, cel i metodę badania, jak również stosunek do innych nauk, podział i granice. Interesujący jest pogląd Czernego na powyższe zagadnienia. Według niego: „...ziemioznawstwo konwencjonalnie ciągle jeszcze geografiją nazywane, nie jest też niczem innem, jak nauką o ziemi, pojętej jako osobne indywiduum kosmiczne, obdarzone właściwą sobie strukturą, ruchami i życiem... ale zarazem nauką o ziemi pojętej jako dom mieszkalny człowieka i scena dziejowa, w której organizacji, warunkach i zasobach tkwią właśnie podstawy i warunki kulturalnego i cywilizacyjnego rozwoju ludzkości całej. Zaznaczyć więc ziemi stanowisko w plejadzie reszty światów, rozpoznać zależność jej od tychże światów, wnikać w jej genezę, z kolei zbadać jej budowę wewnętrzną i zewnętrzną, ruchy, jakim podlega sama i jakim podlegają jej dwa oceany: wodny i powietrzny, dalej zgłębić prawa rozpostarcia się na niej życia organicznego, a nareszcie i w szczególności wykazać, w czym i o ile sam człowiek zawisł w swym rozwoju od fizycznych warunków swego otoczenia — oto olbrzymi problemat, jaki sobie dzisiejsza geografia za swój przedmiot stawia“**.

Charakteryzując naukę geograficzną pisze Czerny: „...jest dziś geografia niewątpliwie nie pod jednym względem niejako encyklopedyczną reasumpcją wszystkich innych nauk. Sięga bowiem zarówno w dziedzinę astronomii i astrofizyki, jak ogarnia meteorologię i klimatologię, najważniejsze części geologii i domaga się znajomości botanicznych, zoologicznych, etnologicznych, ekonomicznych i historycznych. Jest jednak encyklopedyczną reasumpcją tychże nauk nie pojętą tak, iżby każda z wymienionych umiejętności wchodziła w jej zakres z całym zasobem swych specjalnych studiów, lecz tylko jako wspólne ognisko, w którym, jak to wykażemy dalej, wszystkie te umiejętności jednoczą i godzą swoje roz-

* F. Czerny, O wpływie wielkich odkryć geograficznych na Polskę i jej oświatę w XVI w. „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce“, PAU, T. 5, 1884, str. 12—13.

** F. Czerny, *Dzisiejszy stan geografii, jej badań i wiadomości*. „Biblioteka Warszawska“, Warszawa 1882, str. 186.

strzelone, luźne rezultaty... Temu też charakterowi swemu zawdzięcza geografia, że idąc ręką w rękę z rezultatami tak liczного grona nauk, ciągle się odradza i w ustawicznie nową przybiera świeżość, tak iż słusznie nazwał ją Peschel * umiejętnością, która codziennie na nowo musi być zdobywaną i ciągle na nowo odbudowywaną". **

Przeprowadza również autor ocenę starej szkoły geograficznej, która według niego była „...jałowym katalogiem miejscowości i dat najrozmaitszych... zbierała zjawiska i wiadomości bez związku i jakiegokolwiek zasadniczej myśli.

Dzisiejsze ziemioznawstwo ma się do geografii starej szkoły, zbierającej luźny tylko materiał, zupełnie tak, jak architektoniczna konstrukcja budynku do zwożonego dlań budulca. Tamta była magazynem, leksykonem, dzisiejsza zaś geografia organicznym, umiejętnym systemem“ ***. Za najważniejszą dla geografii metodę badań uważa C z e r n y metodę porównawczą, która „...jedynie może spełnić właściwe zadanie dydaktyczne i pedagogiczne ... i która ... prowadzi do celu nauki ... celem zaś dzisiejszego ziemioznawstwa jest wykazanie, o ile ziemia, pojęta jako całość, a więc jej ustrój, zjawiska i świat roślinny i zwierzęcy jest, jak się R i t t e r wyraził, „domem wychowawczym człowieka“ ****. W dalszych swych rozważaniach dochodzi C z e r n y do następującego wniosku: „...geografia z charakteru swego jest dualistyczną, tj. w jednej części fizyczno-przyrodniczą, w drugiej zaś historyczną umiejętnością...“ *****. Geografia fizyczna winna zdaniem jego składać się z następujących działów: 1) matematycznego, 2) kosmologicznego, 3) geologicznego, 4) fizjograficznego lub morfologicznego, 5) meteorologicznego, 6) fito- i zoogeograficznego.

Antropogeografię uważa za wstępny dział geografii historycznej, której zadaniem jest wykazanie wzajemnego stosunku między ziemią i światem organicznym po jednej, a człowiekiem po drugiej stronie.

Należy podkreślić, że C z e r n y zwraca uwagę na spotykane często zjawisko, jakim jest odmawianie geografii charakteru samodzielnej dyscypliny naukowej, a traktowanie jej jako kompleksu najróżnorodniejszych wiadomości zabranych innym naukom. Przecistawiając się ostro takiemu podejściu pisze między innymi: „...zapomniano nadto, że geografia nie tylko posiada także swą własną specjalność, to jest badanie ustroju powierzchni ziemi, nie tylko zbiera, sprawdza i porównuje zja-

* Die Erdkunde gehört zu den Wissenschaften, welche täglich neu erworben und immer von frischem aufgebaut werden wollen. (Gesch. d. Erdkunde. München 1878, str. 79).

** F. C z e r n y, Dzisiejszy stan geografii, jej badań i wiadomości. „Biblioteka Warszawska“, 1882, str. 186—187.

*** Ibid., str. 198.

**** Ibid., str. 197.

***** Ibid., str. 197.

wiska i fakta, to jest zajmuje się czynnością, praktykowaną również przez każdą inną umiejętność, ale co najważniejsza, zrywając owoce w ogrodzie innych nauk, zestawia je w myśl właściwego sobie tylko celu i według własnej metody w jeden system korrelacji i oddziaływań między naturą martwą, a życiem organicznym w ogóle i między całą organizacją przyrody z jednej, a rodem ludzkim z drugiej strony w szczególności, co przecież jest procesem na wskroś umiętnym“*.

W zakończeniu nawołuje do założenia Polskiego Towarzystwa Geograficznego, „...które by metodycznie i krytycznie zdawało sprawę z zakresu wszech badań i prac, odnoszących się do tej nauki...

Powinniśmy pomyśleć o zapelnieniu w tym względzie opróżnionego miejsca w koncercie narodów, rywalizujących tak chlubnie w szrankach nauki, która, ogarniając całą ziemię i obejmując całą ludzkość jako przedmiot swych badań, nie tylko jest z natury swej syntezą wszystkich nauk, lecz zarazem także — i to więcej niż inna jakakolwiek umiejętność, węzłem narodów“**.

Praca niniejsza należy do rzędu ważniejszych, ponieważ odbiega ona znacznie od właściwego dla większości prac Czernego charakteru referująco-kompilacyjnego, a zawiera własne stanowisko autora wobec zagadnień metodologicznych geografii. Z pracą tą pozostaje w związku artykuł „*Bericht über den Stand der geographischen Arbeiten in Polen*“ (1881), którego celem jest zapoznanie cudzoziemców ze stanem prac geograficznych w Polsce. Autor, podkreślając swobodę rozwoju życia naukowego w Galicji, omawia dotyczące geografii takie publikacje Akademii Umiejętności, jak „Sprawozdania Komisji Fizjograficznej“ oraz „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“. Poza tym wymienia jeszcze „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego“ i „Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych“ (wydawnictwo Galicyjskiego Wydziału Krajowego). Artykuł niniejszy ma charakter bardzo ogólnikowej informacji nie wyczerpującej nawet wszystkich prac o tematyce pokrewnej geografii, jakie w tym czasie ukazywały się w Galicji.

Oddzielną grupę tworzą dwa następujące artykuły: „*Die Geographie auf der Weltanstellung in Paris 1878*“ (1879) i „*Kongres geograficzny połączony z wystawą geograficzną w Wenecji*“ (1882). Są to właściwie sprawozdania z obrad drugiego i trzeciego międzynarodowego kongresu geograficznego zawierające także ich krytyczną ocenę. Czerny podkreśla potrzebę urządzania zjazdów geograficznych, gdyż „...konieczna jest wymiana osobistych zdań i zapatrywań między ziemioznawcami, z których jedni czerpiąc swą wiedzę głównie z książek ogarniają wprawdzie całość

* F. Czerny, Dzisiejszy stan geografii, jej badań i wiadomości. „Biblioteka Warszawska“, 1882, str. 204.

** F. Czerny. Ibid., str. 183.

przedmiotu, ale nie rozporządzają znowu doświadczeniami badaczy i odkrywców..."*.

Kongresy geograficzne konieczne są również ze względu na ówczesny stan geografii: „...jej rzec by można okres reformacyjny, w którym geografia z dawnej pomocnicy innych nauk awansowała wprawdzie nagle na osobną umiejętność, ale jeszcze nie wybrnęła we wszystkich swych kierunkach z procesu swej metamorfozy tak, iżby nie pozostawały jeszcze zasadnicze wątpliwości co do jej granic, stosunku do innych umiejętności, co do metody jej nauczania w szkole, terminologii i t.d.“**.

Rozwiązaniem tych ostatnich winny zająć się zjazdy geograficzne jako posiadające najodpowiedniejsze ku temu warunki, które jednak nie są należycie wykorzystywane. Przykładem może być kongres w Wenecji, ostro skrytykowany przez C z e r n e g o pod względem organizacyjnym, gdzie „...wiele trwoniono czasu na mowy, bądź to obliczone na chwilowy efekt, bądź też przeciążane wzajemnymi komplementami, miasto trzymać się ścisłych ram omawianego przedmiotu“***.

Poza przytoczonymi wypowiedziami i uwagami artykuły powyższe nie wnoszą żadnych ciekawszych myśli i ograniczają się do suchego, pozbawionego komentarza, sprawozdania z przebiegu obrad.

Podczas pobytu za granicą C z e r n y studiował między innymi etnografię, którą później wykładał na Uniwersytecie Jagiellońskim****. Jej to poświęcił rozprawę: „*Obce pierwiastki w cywilizacjach Ameryki starożytnej*“ (1886), referowaną na jednym z posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie, a następnie wydaną drukiem w tymże samym roku. Przedmiotem rozprawy jest problem genezy pierwotnej cywilizacji Nowego Świata, a więc odpowiedź na pytanie: Czy cywilizację Ameryki starożytnej należy uważać za rodzimy samodzielny wytwór Nowego Świata, czy też w większym lub mniejszym stopniu za dzieło obcych wpływów pochodzących ze Starego Świata? Zasadniczą treść pracy stanowi krytyczne omówienie przeciwstawnych sobie teorii, łącznie ze szczegółową analizą podanych przez nie argumentów. Wyciągając z nich wnioski C z e r n y stwierdza w zakończeniu, że cywilizacja Ameryki starożytnej jest zlepką różnorodnych pierwiastków cywilizacyjnych przypadkowo przyniesionych ze Starego Świata, głównie z Japonii, Chin, Indochin, Malajów i Indii Przedgangesowych. Sąd ten nie jest

* F. C z e r n y, Kongres geograficzny połączony z wystawą geograficzną w Wenecji. „Biblioteka Warszawska“, T. 2, 1882, str. 69.

** Ibid., str. 72.

*** Ibid., str. 72.

**** Według opowiadania prof. F. Fuchsa, ucznia C z e r n e g o, wykłady jego z etnografii prowadzone były niezwykle zajmująco i cieszyły się wśród studentów dużym powodzeniem.

oparty na własnych studiach autora, który zagadnieniem powyższym zajął się marginesowo, nie prowadząc głębszych badań. Problem autochtonizmu lub zapożyczenia pierwotnej kultury Ameryki nie został dotychczas definitywnie rozstrzygnięty. Wyniki badań prowadzonych na przełomie obecnego stulecia oraz w okresie międzywojennym przez amerykańskich i europejskich etnografów potwierdzają możliwość zapożyczenia pewnych pierwiastków kulturalnych od ludów zamieszkujących wyspy Oceanu Spokojnego, ale nie dają wystarczających dowodów zbijających teorię autochtonizmu.

Należy jeszcze wspomnieć o dwóch drobnych artykułach C z e r n e g o, które odbiegają tematycznie od dotychczas omówionych pozycji bibliograficznych. Są to: „Kolej św. Gotarda” (1882) oraz „Mierniki wartości w przestrzeni i czasie” (1887).

W pierwszym z nich autor zwraca uwagę na znaczenie nowowytbudowanej linii kolejowej przez alpejski wąwóz św. Gotarda dla rozwoju gospodarki i handlu w państwach środkowej Europy.

Drugi artykuł jest rozdziałem z przygotowanej wówczas do druku „Ogólnej geografii handlowej”.

„Ogólna geografia handlowa”, wydana w roku 1889 przez Akademię Umiejętności w Krakowie, zamyka działalność naukową C z e r n e g o jako jego największa i najbardziej wartościowa praca. Jest ona pierwszym w polskiej literaturze geograficznej podręcznikiem geografii gospodarczej i dlatego poświęcam jej więcej uwagi.

Rozwój światowej myśli geograficzno-gospodarczej XVII i XVIII wieku szedł w kierunku praktycznym, chodziło bowiem głównie o zaspokojenie potrzeb aparatu państwowego i administracyjnego przez dostarczenie wiadomości o demograficznym i gospodarczym stanie kraju. Ten użyteczny charakter geografii utrzymuje się także w w. XIX, kiedy to w miarę przeobrażania się stosunków ekonomicznych i politycznych przychodzi do głosu czynnik handlowy — kupiecki *. Jest on wynikiem walk o ekonomiczny podział świata między związki kapitalistów, co łączy się ściśle z terytorialnym podziałem między wielkie mocarstwa, z walką o kolonie i o strefy wpływów. W związku z tym wyłania się potrzeba posiadania wiadomości o drogach handlowych, rynkach zbytu, pochodzeniu i rozmieszczeniu surowców.

Powstaje tzw. geografia handlowa o ujęciu wybitnie towaroznawczym; cechą jej było także kładzenie nacisku na szczegółową analizę zewnętrznej wymiany towarowej poszczególnych krajów. I tutaj geografia handlowa nie wyszła poza ramy czystego opisu faktów i zestawienia liczb i nie wytworzyła własnej metody badań. Bezkrytyczne dostosowanie kierunku

* Por. F. B a r c i ń s k i, Wstęp do nauki geografii gospodarczej. Poznań 1935, str. 7.

geografii handlowej do praktycznych potrzeb handlu będącego w rękach burżuazji nie przyczyniło się do podniesienia jej poziomu naukowego*. Charakter naukowo-badawczy usiłują jej w tym czasie nadać: w Niemczech — W. G ö t z ** w 1882 roku, a w Polsce — F. C z e r n y w 1889, którzy w swoich pracach o podejściu towarowo-handlowym próbują badać i wyjaśniać związki zachodzące między przyrodą a życiem gospodarczym narodów.

Podręcznik „Ogólnej geografii handlowej“ Franciszka Czernego powstał na podstawie długoletnich uniwersyteckich wykładów geografii handlowej będących kontynuacją tegoż rodzaju wykładów zapoczątkowanych przez Wincentego Pola — ojca polskiej geografii gospodarczej.

Wincenty Pol był bowiem pierwszym — jeśli pominąć luźne uwagi porozrzucane w dziełach Stanisława Staszica — który zajął się sprawą geografii gospodarczej. Jak już wyżej wspomniano, wykladał on na Uniwersytecie Jagiellońskim geografii handlową, ale jego ujęcie przedmiotu było statyczne, gdyż w badaniach ograniczał geografii handlową do opisu „stosunków dzisiejszych“ uważając ją za „bieżącą historię ludzkości i termometr cywilizacji“. Podkreślić należy, że dążył do ścisłego zespolenia geografii handlowej z ekonomią, mniejszy natomiast nacisk kładł na jej związek ze środowiskiem geograficznym, a więc z naukami przyrodniczymi***.

Praca Czernego, licząca 520 stron, odznacza się przemyślanym systematycznym układem swojej bogatej treści. W przedmowie po wyjaśnieniu celu pracy, którym jest: 1) przedstawienie „warunków i rozmiarów tyle dziś spotężniałego i rozrosłego ruchu handlowego“, 2) zaspokojenie potrzeb szkolnych, podkreśla autor oryginalność ujęcia przedmiotu. Nie jest ono bowiem naśladownictwem dominujących wówczas w tej dziedzinie poglądów nauki niemieckiej. Czerny wyraźnie zarzuca uniwersyteckim podręcznikom niemieckim, że „...nie obejmują zgoła ogólnej geografii handlowej, a szczegółową geografii handlową pojmują jedynie w postaci szeregu dat geograficzno-handlowych, przyczepionych do geografii fizycznej i topografii poszczególnych państw i krajów, popołniając tym sposobem ten rażący błąd metodyczny, iż w ogóle mieszają z geografii handlową to, co z natury rzeczy winno tworzyć do niej kurs wstępny, przygotowawczy“****.

* Por. B. Dietrich, Wirtschaftsgeographie. Methoden — Probleme — Anregungen, Wien 1933, str. 20.

** W. G ö t z, Die Aufgabe der wirtschaftlichen Geographie. „Zeitschrift d. Gesellschaft für Erdkunde“, Bd. 17, Leipzig 1882.

*** Por. F. Barciński, Wstęp do nauki geografii gospodarczej. Poznań 1935, str. 15.

**** F. Czerny, Ogólna geografia handlowa. Kraków 1889, str. VI (Przedmowa).

Po przedmowie następuje wstęp omawiający: cywilizacyjne znaczenie handlu, przegląd jego dziejów i zadania ogólnej geografii handlowej. Dalej w kolejności mamy:

Część I — Środki, dźwignie i zapory handlowe. Część ta składa się z dwóch działów: a. Środki handlowe (środki porozumiewania się w handlu, pieniądze, środki transportowe, komunikacyjne, korespondencyjne, jarmarki, targi i handel obnośny). b. Dźwignie i zapory handlu (kolonizacja, traktaty handlowe, konsulatory, izby, szkoły handlowe i towarzystwa geograficzno-handlowe).

Część II — Przedmioty handlu (płody mineralne, roślinne, zwierzęce oraz człowiek jako przedmiot handlu).

Zakończenie zawiera „Ogólny pogląd na stanowisko i udział poszczególnych krajów w handlu powszechnym i sumaryczną tegoż handlu wartość”.

We wstępie zasługuje na uwagę zwięzły zarys historii handlu; przedstawiony w nim przebieg powstania handlu jest na ogół słuszny. Czerny podkreśla bowiem, że w okresie wspólnoty pierwotnej i niewolnictwa handel miał charakter wymienny i wytworzył się na gruncie społecznego podziału pracy, który sprawił, że wymiana towarowa stała się zjawiskiem regularnym. Ale dopiero w końcu średniowiecza rozpoczęło się wyodrębnianie klasy kupców i producentów, hamowane dotychczas przez cechowy ustrój miast i różnego rodzaju ograniczenia feudalne. Słusznie też zauważa, że momentem zwrotnym było odkrycie na przełomie XV i XVI w. nowych dróg i kontynentów, podbój nowych ziem i opanowanie ich bogactw oraz napływ kruszców szlacheńskich. Wydarzenia te dały rzeczywiście potężny impuls rozwojowi i ekspansji gospodarki europejskiej, zwłaszcza w dziedzinie przemysłu i handlu. Następnie przechodzi Czerny do omawiania teorii ekonomicznych i tutaj ujawniają się sprzeczności w jego stanowisku. Czerny podkreśla zło polityki merkantylistycznej, która ogranicza wolny obrót towarowy drogą bezpośrednich zakazów importowo-eksportowych oraz wysokich opłat celnych. Dużą rolę przypisuje teoriom fizjokratów żądających między innymi zniesienia istniejących ograniczeń w przemyśle i handlu. Wypowiada się jako zwolennik szkoły Adama Smitha wyznającej modny wówczas liberalizm.

Ekonomiczna szkoła angielska głosi idee postępowe, ale Czerny podchodzi do zagadnień handlowych z punktu widzenia interesów Austrii, której potrzebny jest merkantylizm. Zasadniczo więc potępia on protekcjonistów i jest zwolennikiem wolnego handlu, ale realizację jego zasad odkłada na przyszłość. Stanowisko to podyktowane jest sytuacją gospodarczą Austrii, która nie posiadała własnych kolonii, a więc start jej w porównaniu z Anglią był nierówny. Konkurencja zaś państw silnych ekonomicznie mogła osłabić wewnętrzne życie gospodarcze monarchii

austro-węgierskiej przyczyniając się tym samym do zubożenia handlowej burżuazji Galicji.

Po tym jak gdyby wprowadzeniu w temat przechodzi autor do zagadnień bliższych geografii; próbuje on mianowicie sprecyzować definicję geografii handlowej oraz określić jej zadania i przedmiot badań. W geografii wyróżnia Czerny dwa zasadnicze kierunki: geografii fizyczną i geografii polityczną, z tym, że tę ostatnią nazywa geografii historyczną lub antropogeografią *. W zależności od sposobu podejścia do przedmiotu tak geografia fizyczna, jak i polityczna rozpada się na ogólną i szczegółową. Ogólna geografia polityczna dzieli się na etnografię i geografii ekonomiczną, której część stanowi ogólna geografia handlowa. Przedmiotem tej ostatniej jest „ziemia, pojęta jako widownia obiegu wszelkiego rodzaju jej dóbr i zasobów“, a zadaniem jej jest „...przedstawić w przestrzeni i w czasie różnorodność i wzrost potrzeb rodu ludzkiego wraz z całym zasobem środków, służących do ciągłego tych potrzeb zaspakajania“ **. Zastanawiając się następnie nad stosunkiem ogólnej geografii handlowej do innych nauk wyznacza jej „...rolę pośredniczki i łącznego ogniwa między geografii fizyczną z jednej, a historią i ekonomią polityczną z drugiej strony“ ***.

Podkreśla również, że „...winna ona ściśle ograniczyć się do tego, co można nazwać mechanizmem i materiałem handlu, tj. do środków, dźwigni, zapór i przedmiotów handlu i traktować je ... raz porównawczo, badając ich podobieństwa lub różnice i ich rozmieszczenie na całej kuli ziemskiej, a co jest przedmiotem ogólnej geografii handlowej, — drugi raz przedstawiając je i uzasadniając szczegółowo w granicach poszczególnych państw i krajów, a co jest zadaniem geografii handlowej szczegółowej“ ****.

W ten sposób uzasadnia Czerny przyjęty w swojej pracy podział i podejście do przedmiotu. Poszczególne rozdziały książki opracowane są dokładnie, wprost drobiazgowo, z podbudową statystyczną oraz licznym powoływaniem się na prace z literatury obcej. Autor opiera się głównie na dziełach: K. Andreego, W. Götz, J. Scherzera i J. Yeatsa ***** oraz pracach Roschena, Peschla i innych. Dane statystyczne czerpie z ostatnich roczników Neumanna — Spellarta „Über-

W ten sposób uzasadnia Czerny przyjęty w swojej pracy podział i podejście do przedmiotu. Poszczególne rozdziały książki opracowane są dokładnie, wprost drobiazgowo, z podbudową statystyczną oraz licznym powoływaniem się na prace z literatury obcej. Autor opiera się głównie na dziełach: K. Andreego, W. Götz, J. Scherzera i J. Yeatsa ***** oraz pracach Roschena, Peschla i innych. Dane statystyczne czerpie z ostatnich roczników Neumanna — Spellarta „Über-

* Szwarcenberg-Czerny jest pierwszym, który do polskiej literatury geograficznej wprowadził pojęcie antropogeografii.

** F. Czerny, Ogólna geografia handlowa. Kraków 1889, str. 13.

*** Ibid., str. 14—15.

**** Ibid., str. 14.

***** K. Andree, Geographie des Welthandels. 1877. W. Götz, Die Aufgabe der wirtschaftlichen Geographie. 1882. J. Scherzer, Das wirtschaftliche Leben der Völker. 1885. J. Yeats, Manuals of Commerce, technical, industrial and commercial. 1887.

sichten der Weltwirtschaft“ oraz z obliczeń statystycznych lyońskiej szkoły handlowej, a odnośnie Galicji z „Rocznika statystycznego Galicji (1886)“ Rutowskiego. Książka zawiera duży materiał faktyczny, bogactwo szczegółów, a poza tym roi się od ciekawostek. Zaznaczyć należy, że poszczególne zagadnienia rozwija Czerny zawsze w oparciu o wstęp historyczny, który mimo błędnego często oświetlenia jest nawet obecnie kopalnią skrupulatnie zebranych i systematycznie uszeregowanych wiadomości dotyczących danego przedmiotu *. W całości jednak praca Czernego jest mało geograficzna; brak w niej chociażby uwag dotyczących warunków naturalnych środowiska geograficznego.

Tylko w rozdziale pt. „Przepowiednie stanu pogody“, omawiającym głównie rozwój meteorologii teoretycznej i praktycznej czyli synoptyki, zajmuje się nieco klimatem, ale i to od strony zjawisk, które się nań składają, a nie z punktu widzenia geograficznego (strefy klimatyczne). Rolę człowieka akcentuje dość silnie, co jest nowością w porównaniu z popularnymi, deterministycznymi poglądami uczonych niemieckich. Zaznacza się ona tam, gdzie „...sprzyjającym warunkom klimatycznym i hydrologicznym wtóruje pewna wyższa umysłowa, ekonomiczna i polityczna dojrzałość narodów“ **.

„Ogólna geografia handlowa“ zawiera rozdział poświęcony sprawie handlu ludźmi; rozdział ten nosi tytuł: „Człowiek jako przedmiot handlu“. Czerny, który zagadnieniem powyższym zajmował się w swoich pracach już kilkakrotnie, omawia w nim najpierw handel „płodami fizycznej i duchowej pracy człowieka wraz z cielesnymi jego płodami“ ***, a następnie historię handlu niewolnikami, przy czym człowiek traktowany jest przez autora jako jedna z odmian towaru handlowego. Czerny potępia uprawianie przez narody cywilizowane tego rodzaju handlu, ale słowa oburzenia mają u niego charakter konwencjonalnej wzmianki podyktowanej dążeniem do zachowania zgodności z zasadami humanitaryzmu.

Minusem książki jest brak mapek i wykresów, zawiera ona natomiast rozproszone w tekście liczne dane statystyczne i mniejsze zestawienia oraz 6 dużych tablic statystycznych zamykających kolejne rozdziały części I. Należy podkreślić, że ujęcie pracy jest niesłuszne, nie można bowiem geografii handlowej, która jest częścią geografii gospodarczej, traktować abstrakcyjnie, w oderwaniu od całości zagadnień gospodar-

* Przykładem błędnego podejścia może być kwestia pieniądza. Autor traktuje pieniądz jako narzędzie techniczne i rachunkowe, zaprowadzające „harmonijne stosunki“ w gospodarce towarowej; pozostaje daleki od uznania go za produkt pracy społecznej, a pojawienie się za rezultat wzrostu sprzeczności w towarowej gospodarce świata.

** F. Czerny, *Ogólna geografia handlowa*. Kraków 1889, str. 255.

*** Ibid., str. 486.

czych, a przede wszystkim produkcji i uważać ją niejako za proces niezależny i jak pisze C z e r n y, „wyrównujący i niwelujący istniejące różnice w rozmieszczeniu płodów świata organicznego i nieorganicznego“ *.

Mimo wspomnianych wyżej błędów i braków „*Ogólna geografia handlowa*“ ma wartość naukową, gdyż jest: 1) pierwszą polską geografią gospodarczą, w której autor zastanawia się nad istotą, celem i zakresem geografii gospodarczej, 2) odznacza się oryginalnością ujęcia w porównaniu z istniejącymi w ówczesnej literaturze obcej opracowaniami tegoż przedmiotu; oryginalność ta polega na: a) wyodrębnieniu i rozwinięciu pojęcia ogólnej geografii handlowej, która zajmuje się mechanizmem i materiałem handlu oraz pojęcia geografii handlowej szczegółowej omawiającej wyżej wymienione zagadnienia w granicach poszczególnych państw i krajów; b) usiłowaniu odstąpienia od tradycyjnej towaroznawczości; C z e r n y nie szufladkuje towarów według rodzaju czy też opłacalności, lecz stara się omawiać je na płaszczyźnie geograficznej; c) zastosowaniu, choć w małym stopniu, metody porównawczej (badanie związków między zjawiskami), 3) jest bogatym źródłem wiadomości w zakresie omawianych zagadnień.

Współczesny świat naukowy przyjął pracę C z e r n e g o powściągliwym milczeniem, tylko w warszawskim „Ateneum“ ukazała się krótka recenzja, której autor ** zarzuca „*Ogólnej geografii handlowej*“, że nie spełniła swego zadania:

„Prof. C z e r n y pojął geografię handlową za szeroko, wkroczył on bowiem w dziedzinę ekonomii politycznej i społecznej, historii handlu, towaroznawstwa, a nawet fizyki... G. handlowa zaś powinna wskazać nam miejsce podaży i popytu i środki komunikacyjne, jakimi ... zdaniem naszym możnaby ją z wielkim pożytkiem dla uczących się zmniejszyć prawie o połowę“ ***.

W roku 1888, a więc na rok przed wydaniem „*Ogólnej geografii handlowej*“, ukazało się pierwsze wydanie „*Geografii rozumowej*“ Wacława Nałkowskiego. Autor jej krytykuje we wstępie dotychczasowe podręczniki geografii, które określa jako „...tylko zbiory wiadomości, materiałów do nauki, są to Nachschlagebuchi, ale nie podręczniki do nauki szkolnej. Pierwiastek pamięciowy gra w nich rolę główną, pierwiastek rozumowy — rolę podrzędną albo nawet żadną“ ****.

* F. C z e r n y, *Ogólna geografia handlowa*. Kraków 1889, str. 486.

** Autorem niniejszej recenzji był Witold Wróblewski, współredaktor „Pamiętnika Fizjograficznego“, zasłużony na polu geografii szkolnej tłumacz podręcznika Guthry'ego.

*** W. Wróblewski, *Rozbiory i opracowania*. „Ateneum“, T. 2, 1890, str. 550—552.

**** W. Nałkowski, *Geografia rozumowa*. Warszawa 188, str. 5.

Podkreśla wyraźnie, że geografia winna przede wszystkim nauczyć rozumować i „myśleć geograficznie”. Przytaczam tę wypowiedź, ponieważ ostrze jej było skierowane przeciwko tego rodzaju podręcznikom, jakie w pewnym stopniu reprezentuje praca Czernego.

„Geografia rozumowa” została przyjęta nieprzychylnie przez ówczesną polską opinię naukową, gdyż zrywała z dotychczasową tradycją wnosząc na jej miejsce wybitnie postępowe pierwiastki. Należy wspomnieć, że geografowie tacy, jak Plebański, Czerny, Rehman przeciwstawiali się solidarnie Nałkowskiemu, który w tym okresie reprezentował postępowego pracownika nauki.

W przedmowie do wydania trzeciego z r. 1907 Nałkowski pisze o wrogim potraktowaniu jego książki przez pewne utytułowane, urzędowe powagi, zwłaszcza przez „krakowskiego doktora profesora Fr. Schwartz von Schwartzenberg-Czernego”. Ten bowiem napisał dwie recenzje*, w których negatywnie ustosunkował się do „Zarysu geografii powszechnej (rozumowej)”. Charakterystyczną cechą jego krytyki jest tendencja do wynalezienia jak największej ilości choćby drobnych nieścisłości czy niedomówień (bardzo często zapomina Czerny, że praca Nałkowskiego jest podręcznikiem, a nie rozprawą naukową), a nawet niedociągnięć stylistycznych, brak w niej rzeczowych uwag dotyczących układu książki, doboru materiału, sposobu jego podania itp. Między zdaniem rzuca Czerny wzmiankę, że „...wprawdzie tendencji i usiłowań wprowadzenia pewnego ładu lub znowu uchwycenia przyczynowego związku między poszczególnymi zjawiskami i datami, nie podobna autorowi w wielu ustępach jego książki odmówić”**. Kończy jednak recenzję stwierdzeniem, „...że po ostracyzmach i po anatemach rzucanych na dawniejsze podręczniki, nie zdołało się samemu od ich tradycyjnych wad co najmniej w 2/3 częściach książki uwolnić”***.

Wacław Nałkowski w „Geografii rozumowej” zamiast formalistycznych opisów, wyliczeń, podawania różnego rodzaju ciekawostek oraz przeciążenia tekstu cyframi przedstawia charakter poszczególnych regionów geograficznych, które wyodrębnia na podstawie fizjograficznej, głównie z punktu widzenia geologicznego. Poza tym bardzo szeroko opracowuje współzależność zjawisk geograficznych oraz ich przyczynowość. Człowiek jest u niego elementem nie tylko zdolnym do opanowania przyrody, lecz również do jej przekształcenia.

Nie można porównywać szczegółowo „Ogólnej geografii handlowej” Czernego z „Geografią rozumową” Nałkowskiego, pierwszy

* Rec. F. Czerny, „Biblioteka Warszawska”. T. 2, 1888, str. 312—317 i „Przegląd Polski”, T. 2, 1888, str. 338—343.

** Rec. F. Czerny, „Biblioteka Warszawska”. T. 2, 1888, str. 314.

*** Ibid., str. 317.

bowiem zajmuje się tylko geografią handlową jako częścią geografii ekonomicznej, drugi zaś geografią jako całością, ale biorąc ogólnie widać wyraźnie skrajność stanowisk tych dwóch współczesnych sobie ludzi.

Po „*Ogólnej geografii handlowej*“ Franciszka Czernego brak w naszej literaturze przez okres blisko 20 lat poważniejszego dzieła z zakresu geografii gospodarczej. Ten długotrwały zastój spowodowany był w znacznej mierze brakiem własnej państwowości, a tym samym niemożności prowadzenia własnej polityki gospodarczej, zwłaszcza handlu zagranicznego. One zaś dostarczając nauce szeregu problemów do rozwiązania przyczyniają się do jej rozwoju.

Po roku 1890 nie ukazały się już nowe publikacje Czernego, choć prawdopodobnie pisywał on jeszcze od czasu do czasu drobne recenzje czy też sprawozdania drukowane w kronikach literackich różnych czasopism; trzy z nich udało się odnaleźć. Zamykają one 20-letnią działalność Czernego na niwie piśmiennictwa geograficznego.

ZAKOŃCZENIE

Na podstawie dokonanego przeglądu dorobku naukowego możemy przeprowadzić rekapitulację poglądu na świat Szwarcenberg - Czernego oraz roli jego jako uczonego geografa.

Pogląd na świat Szwarcenberg - Czernego jest typowo stańczykowski. Na wskroś konserwatywny, wrogi wszelkiemu postępowi, reprezentuje Czerny oportunistyczną ideologię klasy, wśród której wzrósł. Za główną cnotę obywatelską uważa posłuszeństwo względem „miłościwie z łaski Boga panującego“ cesarza Franciszka Józefa i stąd jego lojalizm wobec zewnętrznej, jak i wewnętrznej polityki Austrii. Jest poza tym austrofilem, dlatego też prace jego pozbawione są jakichkolwiek akcentów narodowych.

Unika Czerny również aktualnych dla społeczeństwa polskiego problemów politycznych i społecznych, nie zajmuje się ziemią polską, pasjonując się równocześnie tymi samymi zagadnieniami, ale mającymi miejsce w krajach nie leżących w kręgu naszych bezpośrednich zainteresowań, np. w krajach afrykańskich czy też azjatyckich. Zaborcze, rasistowskie tendencje polityki imperialistycznej w stosunku do ludów uciskanych, a zwłaszcza kolonialnych, krytykuje czasem z pozycji mieszczańskiej abstrakcyjnej etyki i logiki, zasadniczo jednak tłumaczy je i usprawiedliwia względami gospodarczymi lub chrześcijańsko-cywilizacyjnymi. Jako typowy konserwatysta galicyjski umiejętnie dostosowuje się do istniejącego stanu rzeczy zachowując nie tylko zgodność, ale nawet popierając program głównych obozów krakowskich, ziemiańskiego i klerykalnego. Biorąc ogólnie, pogląd na świat Szwarcenberg - Czernego charakteryzuje niesłychana lojalność. Czerny nie chce się mijać z istniejącymi poglądami, stara się pisać w sposób rzekomo obiektywny, formalnie poprawny.

Oceniając dodatnie i ujemne strony jego dorobku naukowego należy stwierdzić, że jest Czerny geografem eklektycznym i stąd prace jego, pozbawione w znacznej mierze pierwiastków oryginalnych oraz samodzielności ujęcia, są bardzo rozproszone tematowo i metodycznie; brak wśród nich opracowań syntetycznych poruszających problematykę związaną bezpośrednio z życiem społeczeństwa polskiego.

Większość jego publikacji geograficznych, przeważnie drobnych rozmiarów, cechuje formalizm. Przejawia się on w ich minimalnym zna-

czeniu dla dalszego rozwoju geografii, jak również w tym, że autor nie zdaje sobie jasno sprawy z celu swoich prac.

Nie kontynuuje nadal konsekwentnie zainicjowanych kierunków twórczości w jej okresie początkowym, ani też nie wzbogaca nowymi studiami. Tak było z geografią fizyczną i klimatologią. Swoje przygotowanie naukowe zużytkowuje na artykuły o wąskich fragmentarycznych tematach, poświęcone głównie aktualnym, odległym, światowym wydarzeniom polityczno-gospodarczym*, a nie problemom geograficznym. Mają one w większości charakter przyczynków, ponieważ C z e r n y nie rozpatruje tematu z punktu widzenia jego użyteczności i celowości. Twórczość naukowa S z w a r c e n b e r g - C z e r n e g o, którą należy uważać za uzupełnienie jego działalności profesorskiej, zmierzała raczej ku rozbudzeniu wśród publiczności czytającej czasopisma zainteresowania dla geografii i ku rozpowszechnieniu jej znajomości.

Zasługą C z e r n e g o jest to, że w pracach swoich popularyzował dotychczasowe wyniki badań naukowych na polu geograficznym**, jak również zwracał uwagę na ważniejsze zjawiska geograficzne***, bądź na cenniejsze utwory w światowej literaturze geograficznej****. Zasługują też na pochwałę jego informacje o stanie geografii polskiej, umieszczone w fachowym czasopiśmie niemieckim*****.

Pewne jego prace zawierają słuszne myśli geograficzne oraz istotne uwagi krytyczne, których jednak nigdy nie rozwijał szerzej i nie starał się konsekwentnie realizować w życiu.

W zakresie geografii nie prowadził żadnych poważniejszych badań naukowych, a uczniom nie dał wytycznych dla kierunku rozwoju ich prac. Żył zasklepiony w dziwnym egoizmie naukowym i tym samym niewiele przyczynił się do rozwoju geografii polskiej. W okresie jego działalności poziom geografii w Polsce zasadniczo nie podniósł się, a w latach poprzedzających rozpoczęcie ożywionego ruchu, zapoczątkowanego przez młode pokolenie geografów (R o m e r, S a w i c k i, L e n c e w i c z, P a w ł o w s k i, S m o l e ņ s k i), był on niewątpliwie niższy w porównaniu z innymi państwami europejskimi.

Nowy etap w rozwoju geografii polskiej otwierają dopiero wspomniani wyżej następcy S z w a r c e n b e r g - C z e r n e g o; wyniki ich prac są poważne i przyczyniają się do znacznego wzbogacenia naukowego dorobku geografii.

* Pozycje bibliograficzne: 9, 17, 18, 19, 22, 23, 26, 31.

** Pozycje bibliograficzne: 6, 12, 13, 15, 21, 27.

*** Pozycje bibliograficzne: 7, 11, 25.

**** Pozycja bibliograficzna: 20.

***** Pozycja bibliograficzna: 14.

BIBLIOGRAFIA PRAC FRANCISZKA SZWARCENBERG-CZERNEGO

1871

1. Panowanie Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyków. Kraków 1871, 140 str.

1872

2. Trybunat Grakchów (praca niedokończona).
3. Zawiązki państwowe i kościelne Czech, Polski i Węgier w XVII w. Kraków 1872, 178 str.

1876

4. Entdeckungsgeschichte der Gabun- und Ogoweländer und die Ogowequellen. „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin“, Berlin 1876, str. 209—279.
5. Die Wirkung der Winde auf die Gestaltung der Erde. „48 Ergänzungsheft zu Petermanns Geographischen Mitteilungen“, Gotha, Justus Perthes, 1876, str. 53.

1877

6. Zmienność klimatu i jej przyczyny, „Rozprawy wydz. mat. przyr.“, P. A. U., T. 4, Kraków 1877, 63 str.
7. Zarys geografii fizycznej oceanu. „Przewodnik Naukowy i Literacki“. T. 1, 1877, str. 46—58, 106—121.

1878

8. Znaczenie lasów zwłaszcza w górach i dla gór. „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzńskiego“. T. 3, 1878, 19 str.
9. Handel ludźmi w Afryce. „Niwa“, T. 3, 1878, 17 str. Toż w języku niemieckim: Geschichte und Geographie des Sklavenhandels in Africa. „Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik“, 1880, str. 8—13, 62—69.

1879

10. Die Geographie auf der Weltanstellung in Paris 1878. „Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik“, 1879, str. 291—293, 335—338, 403—466.
11. O wytwarzaniu się gór. „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzńskiego“. T. 4, 1879, str. 99—114.
Toż w języku niemieckim: Über die Entstehung der Gebirge. „Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik“, 1880, str. 209—216, 266—271, 327—336.

1880

12. Zarys rozwoju wiedzy o ziemi na tle historii odkryć geograficznych. Warszawa 1880, 166 str.

1881

13. Die Veränderlichkeit des Klima und ihre Ursachen. Wien, Pest und Leipzig 1881, 98 str.

14. Bericht über den Stand der geographischen Arbeiten in Polen. „Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie“, Bd. 2, 1881, str. 76—80.
1882
15. Dzisiejszy stan geografii, jej badań i wiadomości. „Biblioteka Warszawska“, T. 1, 1882, str. 183—220.
16. Kongres geograficzny połączony z geograficzną wystawą w Wenecji. „Biblioteka Warszawska“, T. 2, 1882, str. 68—78.
17. Charakter dzisiejszych wypraw do Afryki. „Niwa“, T. 2, 1882, str. 616—645.
Toż w języku niemieckim: Die neueste Phase in der Geschichte der Africa-Expeditionen. „Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik“, 1882, str. 441—445, 498—504, 568—578.
18. Projektowane morze w Saharze algiersko-tunetańskiej. „Wszechświat“, T. 11' i 12, 1882, str. 166—171, 185—189.
19. Kolej św. Gotarda i jej znaczenie. „Niwa“, T. 4, 1882, str. 664—684.
1883
20. „Chiny“ Richthofena. „Niwa“, T. 1, 1883, str. 164—186.
21. Dzisiejsza prognoza meteorologiczna. „Niwa“, T. 1, 1883, str. 383—403.
1884
22. Tonkin. „Przegląd Polski“, T. 1, 1884, str. 3—40.
23. Egipt i Mahdi w Sudanie. Kraków 1884, 35 str.
24. O wpływie wielkich odkryć geograficznych na Polskę i jej oświatę w XVI w. „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce“, PAU, T. 5, 1884, 15 str.
25. Jaskinie lodowe. „Przegląd Polski“, T. 3, 1884, str. 644—656.
26. Rosja w Turkiestanie. „Przegląd Polski“, T. 4, 1884, str. 48—81, 285—302.
1886
27. Obce pierwiastki w cywilizacjach Ameryki starożytnej. „Rozprawy wydz. filolog.“ PAU, T. 13, 1886, 47 str.
1887
28. Mierniki wartości w przestrzeni i czasie. „Ateneum Warszawskie“, T. 1, str. 77—106.
1888
29. Rec. Wacław Nałkowski, Zarys geografii powszechnej (rozumowej). „Biblioteka Warszawska“, T. 2, 1888, str. 312—317.
30. Rec. Wacław Nałkowski, Zarys geografii powszechnej (rozumowej). „Przegląd Polski“, T. 2, 1888, str. 338—343.
31. Z pera slovanskeho. Překlady z polštiny, ruštiny a charvaštiny podal... Biblioteczka zebrana, Dilo 118, ses. 1—2, Brno 1888, 80 str.
1889
32. Ogólna geografia handlowa. Kraków 1889, 519 str.
1890
33. Ostatnia podróż Stanleya. „Przegląd Polski“, T. 4, 1890, str. 1—30.
1894
34. Kronika literacka. „Przegląd Polski“, T. 1, 1894, str. 166—167.
1899
35. Kronika literacka. „Przegląd Polski“, T. 1, 1899, str. 313—315, 316—317.

ŹRÓDŁA

ARCHIWALIA

1. Akta Senatu Akademickiego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wydział Filozoficzny (Geografia) 38 c. 1853—1916.
2. Akta Senatu Akademickiego Uniwersytetu Jagiellońskiego nr 69. Wykaz służby dr F. Szwarcenberg - Czerne go, prof. U. J.
3. Akta Dziekanatu Akademickiego Uniwersytetu Jagiellońskiego dotyczące katedry geografii. Fascykuł 48.
4. Akta dotyczące doktoratu i habilitacji dr F. Szwarcenberg - Czerne go na Wydziale Filozoficznym U. J.
5. Protokoły posiedzeń Rady Wydziału Filozoficznego U. J. Roczniki: 1875/76—1884/85, 1885/86—1894/95.
6. Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego. Roczniki: 1864—1887, 1885/86—1900/01, 1913/14—1917/18.
7. Spisy wykładów na Uniwersytecie Jagiellońskim 1875—1916.
8. Skład Uniwersytetu Jagiellońskiego 1887/88—1919/20.
9. Akta Kółka Geograficznego Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Sprawozdanie roczne 1888/89.
10. Akta dotyczące habilitacji dr Ludomira Sawickiego na wydziale filozoficznym U. J.

NEKROLOGI I ŻYCIORYSY

11. „Czas“ (czasopismo codzienne). Kraków dnia 15. II. 1917.
12. „Nowa Reforma“ (czasopismo codzienne). Kraków dnia 16. II. 1917.
13. „Gazeta Lwowska“ (czasopismo codzienne). Lwów dnia 18. II. 1917.
14. „Przegląd Geograficzny“. Kronika geograficzna za rok 1917 (L. Sawicki), T. 1, 1918—1919, str. 130—131.
15. Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana. T. 13, Warszawa 1884, str. 840—841.
16. Polski Słownik Biograficzny Polskiej Akademii Umiejętności. T. 4, Kraków 1938, 344 str.

OPRACOWANIA OGÓLNE

17. Barciński F., Wstęp do nauki geografii gospodarczej. Poznań 1935.
18. Bobrzyński M., Szkic do pamiętnika (Uniwersytet Jagielloński). „Nasza Przyszłość“, T. 49, 1936.
19. Boy - Żeleński T., Znasz-li ten kraj? Kraków 1949.

20. B[ujak] F., Pamiętnik — Drogi mojego życia. „Nauka Polska“, T. 6, 1927.
21. Dziedzicki L., Czasopisma geograficzne gdzieindziej a u nas. „Wędrowiec“, T. 10, 1881, 26 str.
22. „Czas“ (czasopismo codzienne). Kraków dnia 10. II. 1882 (nr 33).
23. Dietrich B., Wirtschaftsgeographie. Methoden-Probleme-Anregungen, Wien 1933.
24. Estreicher S., Znaczenie Krakowa dla życia narodowego polskiego w XIX w. Kraków 1932.
25. Feldman W., Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846—1906. T. 1, Kraków 1907.
26. Kieniewicz S., Galicja w dobie autonomicznej (1850—1914). Wrocław 1952.
27. Kirchhoff A., „Jenaer Litteratur Zeitung“. 1876, nr 49.
28. Lencewicz S., Wspomnienie o Wacławie Nałkowskim w 25 rocznicę śmierci. „Przegląd Geograficzny“, T. 15, Warszawa 1935, str. 3—22.
29. Leszczycki S., Stan geografii w Polsce i perspektywy jej rozwoju. „Przegląd Geograficzny“, T. 23, Warszawa 1953, str. 3—54.
30. Nałkowski W., Geografia rozumowa. Warszawa 1888.
31. Nałkowski W., Ziemia i człowiek. Szkice i studia geograficzne (Projekt afrykańskiej wyprawy Rogozińskiego i jej prawdopodobne rezultaty). Warszawa 1901.
32. Nałkowski W., Trzeba mieć metodę. Wspomnienia krakowskiego studenta sprzed ćwierć wieku. Pisma społeczne (wybrał i opracował Stefan Żółkiewski), Kraków 1951.
33. Niemcówna S., Wincenty Pol jako geograf. Kraków 1923.
34. Nowakowski S., Geografia jako nauka (Wielka Geografia Powszechna). Warszawa 1934—35.
35. Nowakowski S., Antropogeografia ogólna w Polsce (1875—1925). „Kosmos“, Tom Jubileuszowy 1875—1925, str. 151—162.
36. Ormicki W., Koło Geografów Uczniów Uniwersytetu Jagiellońskiego. „Wiadomości Geograficzne“, T. 5, Kraków 1927.
37. Ormicki W., Rozwój polskiej myśli geograficzno-gospodarczej (1866—1929). „Przegląd Geograficzny“, T. 12, Warszawa 1932.
38. P., Zawiązki państwowe i kościelne Czech, Polski i Węgier w XVII w., „Biblioteka Warszawska“, T. 4, 1872, str. 315.
39. Pawłowski S., Rzut oka na stan i rozwój geografii w Polsce (1875—1925). Odbitka z jubileuszowego tomu „Kosmosu“, Kraków 1927.
40. Petermann, Geographische Mitteilungen. „Geographischer Monatsbericht“ (E. Behm), 1880, str. 474—475.
41. Przewodnik Bibliograficzny. Kraków 1884—1917.
42. Plebański J. K., Geografia w szkole i literaturze polskiej. Warszawa 1890.
43. Rutkowski J., Historia gospodarcza Polski. T. 2, Czasy porozbiorowe do roku 1918, Poznań 1950.
44. Sawicki L., Kraków jako ośrodek pracy geograficznej. „Wiadomości Geograficzne“, T. 5, 1927, str. 124—126.
45. Smoleński J., Studium geograficzne w Krakowie. „Wiadomości Geograficzne“ (Numer z okazji II Zjazdu Geografów Słowiańskich), T. 5, Kraków 1927, str. 100—102.
46. Smoleński J., Rzut oka na stan ogólnej geografii fizycznej w Polsce w ostatnim pięćdziesięcioleciu (1875—1925). Odbitka z jubileuszowego tomu „Kosmosu“, Kraków 1927.
47. Smoleński J., Rozwój i stan naukowej pracy geograficznej w ośrodku kra-

- kowskim. „Pamiętnik I Zjazdu Koleżeńkiego Geografów Krakowskich“, Kraków 1928, str. 9—16.
48. Smoleński J., Ludomir Sawicki — Życie i dzieło. „Przegląd Geograficzny“, T. 9, Warszawa 1929, str. 7—13.
49. Srokowski S., „Geografia“ (artykuł). „Encyklopedia Nauk Politycznych“, T. 2, str. 325—341.
50. Srokowski S., Wzmianka o Szwarzenberg-Czernym zawarta w pozostającej w rękopisie nie ukończonej pracy. Warszawa 1949.
51. Szaflarski J., Zarys geografii gospodarczej ogólnej. Kraków 1947.
52. Szaraniewicz J., Zarys rozwoju wiedzy o ziemi na tle historii odkryć geograficznych — Fr. Czernego. „Kosmos“, T. 6, Lwów 1881, str. 213—222.
53. Wróblewski W., Ogólna geografia handlowa — Fr. Czernego. „Ateneum“ (Rozbiory i sprawozdania), T. 2, 1890, str. 549—555.
-

РЕЗЮМЕ

Настоящая работа является попыткой характеристики жизни и деятельности профессора географии Ягеллонского Университета — Франтишка Шварценберга-Черны, жившего на переломе XIX и XX веков, и заодно критической оценкой его научного наследия в связи с тогдашним состоянием географической науки в Польше и во всем мире.

Разбор научной деятельности Франтишка Шварценберга-Черны построен на широкой базе, которая состоит из общественно-политических отношений данного периода в Галиции, а также обрисовки тех обстоятельств, которые способствовали в научной среде Кракова, где он жил и работал.

Франтишек Шварценберг-Черны родился 1 октября 1847 года в Кракове, где воспитывался и в 1866 году окончил с отличием среднее учебное заведение. Затем он изучал в Ягеллонском Университете юрисдикцию и административные науки, а кроме того историю. В 1871 году за защиту диссертации по вопросам истории получил научную степень. В 1873 году выдержал во Львове государственный учительский экзамен по истории и географии. Спустя год ему была присуждена стипендия на выезд за границу для усовершенствования своих географических знаний. Франтишек Шварценберг-Черны отправился в Вену и Ляйпциг, где изучал у Оскара Пешеля и Фридерика Симона географию, у Германа Креднера и Эдуарда Зюсса геологию, у Юлюса Ганна метеорологию с климатологией и у Эмиля Шмидта этнографию.

Во время своего пребывания за границей Франтишек Шварценберг Черны написал два научных труда, которые были опубликованы в немецких научных географических журналах. Один из них под заглавием „Die Wirkung der Winde auf die Gestaltung der Erde“ (48 *Ergänzungsheft zu Petermanns Mitteilungen*, 1876) получил признание авторитетной немецкой и английской критики как труд чрезвычайно ценный для научного наследия общей географии*.

После возвращения на родину в 1877 году Франтишек Шварценберг-Черны был избран чрезвычайным, а спустя десять лет, ординарным профессором географии Ягеллонского Университета и занимал этот пост в течении сорока лет. Во время этого периода он преподавал: географию историческую, физическую, торговую, региональную, а также этнографию с антропологическим вступлением.

В начале своей педагогической деятельности (до 1891 года), профессор Шварценберг-Черны особенно интересовался вопросами молодежи; по собственному почину он ввел обязательные для студентов постоянные упражнения и географические семинарии. Ему принадлежит также заслуга создания в 1879 году

* A. Kirchoff, „Jenaer Litteratur Zeitung“, 1876, nr 49.

первого университетского географического кружка, в которого трудах он принимал деятельное участие.

Однако Шварценбергу-Черны не удалось создать географической школы и подготовить учеников к научному поприщу. Более способные, но не признанные профессором, как например Франтишек Буяк, Евгений Ромер, Станислав Сроковский покидали его, переходя к иным отраслям наук или же заканчивали свое географическое образование в зарубежных университетах.

Во время своей университетской деятельности, Франтишек Шварценберг-Черны был деканом философского факультета Ягеллонского Университета в академические годы 1891/92 и 1892/93. Занимая эту должность он не отличился особенно выдающейся деятельностью, так как преимущественно избегал участия в общеуниверситетских делах, оставляя другим решения, причем сам старался занять по возможности наиболее корректное отношение в вопросах, касающихся университетской жизни. (Следует помнить, что в то время Галиция находилась под оккупацией австрийского правительства). Несмотря на это, можно считать его весьма опытным педагогом, исполняющим чрезвычайно серьезно свои обязанности, причем его лекции, предусмотренные программой, отличались серьезностью, а его личное отношение к начальству было чрезвычайно лояльно и положительно.

Круг интересов профессора Шварценберга-Черны был весьма обширный, в него входили: география физическая, региональная, экономическая, историческая, климатология, этнография и актуальные проблемы, преимущественно политического характера, что и являлось причиной разнообразия тем — отличительная черта всех его научных трудов. Кроме нескольких более крупных публикаций, его перу принадлежат главным образом статьи, обсуждения и отчеты, от нескольких до ста страниц.

В научном наследии Шварценберга-Черны одних географических работ насчитывается свыше тридцати (не считая исторических трудов), печатанных с 1876 по 1899 год, в этом пять написанных только на немецком, а три на польском и немецком языках. Размер его наследия не велик, а его научная ценность, за исключением нескольких трудов (Нр. библ. 5, 15, 21, 24, 30), не играет в нашей географической литературе выдающейся роли.

Шварценберг-Черны не посвятил себя какой либо специальной отрасли географии. Свои обширные знания иностранной литературы, главным образом немецкой и английской, а в меньшей степени французской, использовывал почти исключительно для осложнения уже существующих материалов и применения „географической точки зрения” к результатам исследований, собранных другими лицами.

Шварценберг-Черны избегал географических тем, связанных с польскими территориями, а также насущных польских общественно-политических вопросов, считая себя „аполитичным” сторонником т. наз. чистой науки. Он не доценивал практического значения географии и не понимал, что географ не может работать в оторванности от насущных вопросов политическо-экономической жизни.

Рабски следуя указкам немецкой науки Шварценберг-Черны не обогатил польской географии собственными научными и фактическими методами. Он является типичным представителем историческо-телеологического направления, которое не внесло ничего нового в научное разъяснение прав руководящих географическими явлениями.

В 1891 году Шварценберг-Черны стал председателем экзаменационной комиссии для кандидатов в учителя средних учебных заведений западной Галиции.

Это занятие почти совершенно лишило его возможности посвятить себя научной деятельности.

Шварценберг-Черны не принимал живого участия в дальнейшем развитии географии, которое происходило в то время в Германии, России и Франции, стоя в стороне от новых течений в географии. Заняв такое положение он не способствовал развитию польской географии.

Скончался 14 февраля 1917 года в Кракове.

Шварценберг-Черны был членом местных и иностранных научных обществ и принимал участие в Международных Географических Конгрессах в Париже (1878) и Венеции (1881).

* Отдельные научные труды Шварценберга-Черны расследованы соответственно тематическим группам.

Из группы физической географии следует выделить высоко оцениваемую современниками монографию о влиянии ветра на рельеф земного шара: „Die Wirkung der Winde auf die Gestaltung der Erde“ (1876).

Этот труд не отличается оригинальностью собственных мыслей Черны, т. к. автор считал достаточным провести строгую регистрацию воззрений, а также результатов исследований, которые уже существовали по данному предмету.

Черны посвятил особенно много внимания климатологии и метеорологии, причем стоит упомянуть два его труда: „Переменчивость климата и ее причины“ (1877) и „Нынешний метеорологический прогноз“ (1883). В первом автор старается доказать предположение существования периодических перемен климата, обсуждая влияние климатических и земных условий на вышеупомянутое явление. В этом труде Черны точно отределяет свое мнение и решительно отстаивает убеждение, которое в основном является с научной точки зрения обоснованным.

Второй труд интересен в том отношении, что он представляет совершенно новый подход автора к теме. Черны проводит в нем существенную критику теоретической метеорологии, а главным образом ее метода исследований, опирающегося исключительно на исчислении из собранных наблюдений средних величин и установлении прав, руководящих некоторыми явлениями. Автор обращает особое внимание на исследование динамики атмосферических явлений — причем его подход к данному вопросу очень близок современному. И так, по вопросам метеорологии Черны опередил на полвека современные ему взгляды.

В научном наследии Черны отдельную группу и одновременно наиболее численную, составляют публикации, которых темой являются злободневные вопросы преимущественно политического характера, связанные с территорией Африки и Азии*. В этих трудах Черны иногда крутирует захватческие, расистские тенденции империалистической политики по отношению к угнетаемым колониальным народам, но подходит к этому вопросу с точки зрения мещанской абстрактной этики и логики; и в основном объясняет и оправдывает их экономическими потребностями или же христианско-цивилизационными. В вышеприведенных работах ясно обнаруживается географический детерминизм. По мнению автора, географическая среда является решающей силой, а по крайней мере, обуславливающей деятельность и развитие африканских или азиатских народов.

Из остальных позиций научного наследия большую ценность представляет труд под заглавием „Нынешнее состояние географии, ее исследований и знаний“ (1882), который содержит собственную точку зрения автора на тему методоло-

* Нр. библ. 4, 9, 17, 18, 22, 23, 26, 33.

гических вопросов географии. Черны обсуждает в нем историческое развитие „землеведения“, его предмет, цель и метод исследования, а также отношение к иным наукам, раздел по специальностям и их предел.

Научная деятельность Черны завершена его самой большой и самой ценной работой под заглавием „Общая торговая география“ (1889)*. Она является первым в польской географической литературе учебником экономической географии. В книжке этой подан большой фактический материал и богатые подробности. Некоторые главы обработаны очень, даже слишком, подробно и основаны на статистике, причем автор часто в них ссылается на научные труды из иностранной литературы. Следует отметить, что историческое вступление является для Черны основой затрагиваемых вопросов, и что оно не смотря на часто ошибочную точку зрения, даже в нынешнее время может быть богатым источником тщательно собранных и систематически приводимых сведений, касающихся данного предмета. Однако труд этот понят ошибочно — т. к. автор рассматривает торговую географию, которая является частью экономической географии как отвлеченное понятие, в оторванности от совокупности экономических проблем, главным образом от производства и считает ее процессом в некоторой степени независимым, самобытным. После „Общей торговой географии“ Франтишка Черны в течении почти 20 лет в нашей литературе не появился ни один серьезный труд в области экономической географии.

Шварценберг-Черны — это ученый-консерватист, враг всякого прогресса. Представляя оппортунистическую идеологию класса, среди которого воспитывался. Это на редкость типичная личность профессора тех времен Краковского Университета, лояльного по отношению к австрийскому правительству, с реакционным мировоззрением т. наз. Станчиковским с большими бюрократическими наклонностями. Черны не желает идти в разрез с существующими воззрениями, старается писать в способ объективный; формально корректный.

Оценивая положительные и отрицательные стороны его научного наследия, стоит отметить, что Черны является географом-эkleктиком и поэтому его труды по преимуществу лишены элементов оригинальных и самостоятельного подхода к вопросу, а в отношении выбора тем и метода чрезвычайно хаотичны. Большинство его географических публикаций, главным образом мелких, характеризуют формализм и отрывочность.

Заслугой Шварценберга-Черны является то, что в своих трудах популяризировал существовавшие до сих пор результаты научных исследований в области географии**, а также обратил внимание на более важные географические явления***.

В области географии не провел никаких существенных научных исследований и не дал своим ученикам необходимого направления для их научных трудов. Жил замкнутый в непонятном научном эгоизме. Во время его деятельности уровень географической науки в Польше в основном не поднялся, а в годы предшествующие началу оживленного движения, вызванного молодым поколением географов (Ромер, Савицкий, Ленцевич, Павловский, Смоленский) стоял он безсомнения ниже, чем в других европейских государствах.

Новую эру в развитии польской географии открывают лишь только вышеупомянутые приемники Шварценберга-Черны; результаты их трудов серьезны и способствуют значительному обогащению научного наследия географии.

* Нр. библ. 32.

** Нр. библ. 6, 12, 13, 15, 21, 27.

*** Нр. 7, 11, 25.

SUMMARY

The present work is an attempt to give the characteristic of the life and activity of Franciszek (or in English Francis) Szwarcenberg-Czerny, Professor of geography at the Jagellonian University Cracow, in the late 19th and early 20th cent., with a critical estimation of his scientific achievements against the background of the geographic knowledge at that time in Poland and in the whole world.

The analysis of the scientific work of the figure under discussion has been made on a larger substructure. Its components are the economic-political conditions in Galicia of that period, as well as the environment of Cracow, in which Franciszek Szwarcenberg-Czerny lived and worked.

Franciszek Szwarcenberg-Czerny was born in Cracow, on the first of October, 1847; he was brought up there and in the year 1866 he finished his secondary school education with a mark of distinction. Thereupon he studied law and administration at the Jagellonian University together with history, in the which branch he obtained the doctor's degree in 1871. In the year 1873 he passed at Lvov the State-examination for graduate teachers in history and geography. One year later he was given a foreign scholarship for geographic studies and he left for Vienna and Leipzig, where he studied geography under Oscar Peschel and Frederic Simony, geology under Hermann Credner and Edward Suess, meteorology together with climatology under Julius Hann and ethnology under Emil Schmidt.

During his stay abroad Szwarcenberg-Czerny wrote two monographs, published in important German geographic periodicals. One of them, entitled „Die Wirkung der Winde auf die Gestaltung der Erde“ (48. Ergänzungsheft zu Petermanns Mitteilungen, 1876) (transl. „The effect of winds on the shape of the earth“) was recognized by professional German and English critics as a work of unusual value for scientific achievements of general geography*.

On his return home, in 1877, Szwarcenberg-Czerny was appointed extraordinary professor of geography at the Jagellonian University and, ten years later, ordinary professor; in this position he remained for 40 years. In this period he taught historical, physical, commercial and regional geography, as well as ethnography with an introduction in to antropology.

In the first period of his pedagogical activity (until 1891) Szwarcenberg-Czerny manifested a great interest in the youth; of his own initiative he introduced compulsory training exercises for students as well as seminars of geography. It is his merit that the first university geographical circle was founded in 1879, in the works of which he took an active part.

* A. Kirchhoff, Jenaer Litteratur Zeitung, 1876, Nr 49.

Nevertheless Szwarcenberg-Czerny has not created any geographical school nor brought up scholars to work in that scientific field. Highly gifted individuals, but not sufficiently appreciated by the professor, such as Franciszek Bujak, Eugen Romer, Stanislas Srokowski, deserted him and passed over to other scientific studies, or graduated in geography at foreign Universities.

During his work at the Jagellonian University Szwarcenberg-Czerny was Dean of the Faculty of Philosophy in the academic years 1891/92 and 1892/93. In this position he did not demonstrate any remarkable activity. He avoided taking part in general university matters, leaving the decision to others, for he himself endeavoured to be perfectly correct in regard to the rules in force at the School (this was the time of Austrian occupation of Galicia). Notwithstanding, he ought to be considered a pedagogue of great routine, conscientious in the fulfilment of his duties, teaching positively in the established frames. He was loyal to the authorities and very rigorous.

Szwarcenberg-Czerny possessed a large sphere of scientific interests. Here belonged: physical geography, climatology, regional geography, economic geography, historic geography, ethnography, current general problems, chiefly the political ones, and this is the reason of the variety of his interests, which is the main feature of all his works. Beside few voluminous publications, they consist chiefly in articles, discussions and proceedings of 10 to 100 pages each.

As a geographer, Szwarcenberg-Czerny has more than 30 publications (besides his historic works), printed from 1876 till 1899. Of these 5 are written exclusively in German, 3 in Polish and German languages. As to its quantity his production is not rich and as to its scientific value, his works, except a few of them (see bibl. under 5, 15, 21, 24, 30), do not occupy any prominent place in our geographical literature.

Szwarcenberg-Czerny did not devote himself to any special sector in geography. Taking profit of his extensive knowledge of foreign literature, mainly of the German and English ones and, in a lesser degree, of the French one, he applied it almost exclusively to making compilations of the existant materials or to the adaptation of the „geographic point of view“ to the results of investigations established by others.

He avoided geographic problems connected with the Polish land, as well as actual Polish questions in economic-political matters. He considered himself an adherent of „pure science“ and an „apolitical person“. Czerny did not appreciate the practical importance of geography and did not understand that it is impossible for a geographer to work detached of actual problems of the political and economic life.

Blindly following German schemes of science, Szwarcenberg-Czerny did not introduce into Polish geographical studies any original conceptions, neither methodological, nor factual ones.

He was typical representative of the historic-teleological direction, which has not contributed to any progress in the scientific elucidation of the laws ruling the geographic phenomena.

In the year 1891 Szwarcenberg-Czerny became the head of the examination-commission for graduate teachers of secondary schools in Western Galicia. This task draw him almost completely aside from the scientific work.

Szwarcenberg-Czerny did not take any vivid part in the gradual development of geography, which proceeded in those times in Germany, Russia and France and stood apart from the new geographic ideas. Keeping this attitude, he did not contribute much to the development of Polish geography.

He died in Cracow on February 14th, 1917.

Szwarcenberg-Czerny was a member of Polish and foreign scientific associations and participated in international geographical congresses in Paris (1878) and Venice (1884).

Czerny's separate works are discussed according to subject groups.

In the group of physical geography, we ought to point his monograph on the influence of winds on the formation of the earth-shape, highly appreciated by his contemporaries, „Die Wirkung der Winde auf die Gestaltung der Erde“ (1876).

In this work Czerny did not expose any original ideas; he confined himself to systematizing the various views, as well as the results of investigations, already established in the domain of the problem under discussion.

Czerny manifested a great interest in climatology and meteorology and in these sectors we have to mention two of his works: „Zmienność klimatu i jej przyczyny“ (1877) (The instability of climate and its causes¹) together with „Dzisiejsza prognoza meteorologiczna“ (1883). (The actual meteorological prognosis). In the first publication the author tries to demonstrate the thesis on the existence of periodical climatic modifications analysing the influence of cosmic and earth conditions upon the said phenomena. In this treatise Czerny formulates his own opinion and takes a definite position, which in its fundamental conception we consider to be right from the scientific point of view.

The second work is interesting, for the author treats the subject in a way completely up to day. Czerny gives a convincing criticism of the theoretic meteorology, chiefly of its methods of research, baser exclusively on the calculation of middle values from the collected investigations as well as on the determination of laws ruling the different phenomena. He attributes a great importance to the research on the dynamics of atmosphere phenomena, advocating at the same time a view very close to the present one. Therefore we may state in the domain of meteorology Czerny has been — half a century ago — a precursor of the up to date conception in this matter.

Among Czerny's scientific works there is one distinct group, and at the same time, the most numerous one: these are publications treating contemporary problems, mainly political ones, connected with countries of Africa and Asia¹. In these works Czerny sometimes criticizes tendencies of the imperialistic policy — expansion and racism — in regard to oppressed colonial nation, but he does it from middle-class ethics and logic. In the main he explains and justifies them on the economic or christian-civilizing grounds. In the aforementioned works his geographic determinism is distinctly seen. The author maintains that the geographic environment is the decisive factor, or at least a factor from which derive the activity and the development of African or Asiatic peoples.

As to the rest of his scientific achievements of considerable value is the treatise entitled „Dzisiejszy stan geografii, jej badań i wiadomości (1882) (The present state of geography, of its investigations and informations). The author exposes there his own view on problems of meteorological geography. Czerny discusses here the historical development of the „knowledge of earth“, its subject, aim and methods of research, as well as its connexion with other branches of science, the repartition of geography into special branches and their frames.

Czerny's scientific activity reaches its climax in his greatest and most valuable book: „Ogólna geografia handlowa“ (1889)¹, (General Trade-geography). This is the

¹ See bibl. 4, 9, 17, 18, 22, 23, 26, 33.

¹ See bibl. 32.

first handbook of trade geography in all Polish geographical literature. The volume contains a rich variety of facts and details. The separate chapters are worked out with accuracy, even with minuteness, based on statistics and numerous references to foreign literature. We have to underline that Czerny always develops the treated problems on a historical background. In spite of its often false interpretations, the work as a whole represents, even to day, a treasure of knowledge, all data being scrupulously gathered and systematically rubricated in relation to each subject. But the general treatment of the work is wrong: trade geography, which forms a part of economic geography is treated abstractly, detached from the total of economic problems, in the first place from the production, and the author seems to consider trade geography as an independant, autonomous process. Since the publication of the „General Trade-geography“ of Franciszek Czerny, our literature has been missing, for a period of nearly 20 years any serious work in the domain of economic geography.

Szwarcenberg-Czerny is a conservative scientist, an enemy of any progress. He represents the opportunistic ideology, of the class among which he grew up. He is quite a typical Cracow University professor of those times, loyal toward the Austrian authorities, with a reactionary conception of the world, (called „Stańczykowski“) and a great inclination to bureaucracy. Czerny does not want to depart from the existent opinions, he tries to write in an objective way, which is formally correct.

If we want to evaluate the positive and the negative treats of his scientific achievements, it ought to be stated, that Czerny is an eclectic geographer and therefore his works are mostly deprived of original elements, as well as of an independant treatment; they are very scattered from the thematic and methodic point of view. Most of his geographical publications, especially brief articles, are rather contributive works full of formalism.

The merit of Szwarcenberg-Czerny consists in the popularisation of the current achievements of scientific research in the field of geography¹ and in the signalisation of rather important geographic phenomena².

In the domain of geography he carried no important scientific investigations, nor did he give his students any guiding principles for the direction of the development of their work. He passed his life shut by himself in a queer scientific egoism. On the whole, during the period of his activity, the level of geography did not rise in Poland and in the years preceding the beginning of a vivid movement with the rise of a new generation of geographers (Romer, Sawicki, Lenciewicz, Pawłowski, Smoleński) it was doubtless lower than that of the other European states.

A new stage in the development of Polish geography is initiated only by the foresaid followers of Szwarcenberg-Czerny; the results of their works are important and they contribute to a considerable enrichment of the scientific achievement of geography.

¹ See bibl. 6,12, 13, 15, 21, 27.

² See bibl. 7, 11, 25.

Państwowe Wydawnictwo
Naukowe

Wydanie pierwsze
Nakład 1980 egz. Ark. wyd. 4,75
druk. 4.5. Papier druk. sat.
kl. V 70 g 70×100 Oddano do
składania 17.IX. 54. Podpisano
do druku 30. XI. 54. Druk
ukończono w grudniu 1954.
Zam. nr 1070/54 F-5-19334.
Cena zł 9,50

Wrocławska Drukarnia
Naukowa

ERRATA

§ Str.	Wiersz		Jest	Powinno być
	od góry	od dołu		
19		8	usługa	zasługa
28	18		historyczno-teologicznego	historyczno-teleologicznego
52		17	jakimi... zdaniem naszym	jakimi się handel posługuje... Główną wadą książki jest jej obszerność... zdaniem naszym

A. A. Krzymowska „Franciszek Szwarzenberg-Czerny”

Cena zł 9,50